

MURAKÖZY LÁSZLÓ

A fejlesztő állam megszületése, virágzása és hanyatlása Japánban

A racionális szamurájoktól az abenomicsig

A második világháború utáni japán gazdasági csoda egyik kulcselemként a fejlesztő állam modellje szolgált. A hosszú fejlődési folyamatban kiformálódott modell később mély hatással volt számos ázsiai országra. A 19. század utolsó harmadában, a Meidzsi-korszakban kulcsszerepet játszottak az „alapító hivatalnokok”. Az első világháború utáni új generáció – a „hivatalnokok reformnemzedéke” – Mandzsúria fejlesztési modelljét valósította meg. A kialakított intézményi struktúra, az „1940-es rendszer” a háborúban is rendkívül hatékonyan működött. Japán háború utáni reménytelen helyzetében azonban megmaradt egy „titkos fegyver”: az előző évtizedekben kialakított fejlesztő állam intézményi modellje és az azt működtető hivatalnoki kar. A célok ugyan változtak, de az eszközök készen álltak. A fejlesztő állam modellje igen fontos szerepet játszott a „japán csodában”, majd Ázsia elmúlt évtizedekbeli látványos előretörésében. A kilencvenes években azonban ez a pálya saját korlátaiba ütközött, a kiutat máig nem tudták megtalálni. A sikerben és a kudarcban egyaránt fontos szerepe van a sajátos japán állami szerepvállalásnak.*
Journal of Economic Literature (JEL) kód: H10, N40, P11.

A második világháború utáni japán fejlődést szokták a fejlesztő állam klasszikus modelljének tekinteni. A közismerten nagy hatalmú japán külkereskedelmi és ipari minisztérium (MITI) az irányító hivatalnoki kar példaképeként szolgált világszerte. Délkelet-Ázsia „csodaországai”, Korea és Tajvan lényegében e modell számos elemét átvéve lett sikeres. Fejlődésükre Japán a gyarmati évtizedektől kezdve egészen a múlt század utolsó évtizedeinek hatalmas tőkekiviteléig sok más téren is jelentősen hatott. A kivételesen hatékonyan működő japán hivatalnoki kar második világháború utáni sikere nem előzmény nélküli. Hosszú, sajátos és igen tanulságos az az út, ami odáig elvezetett. A japán modell azonban a kilencvenes években saját korlátaiba ütközött. Ebben a tanulmányban ezt a másfél évszázados folyamatot vizsgáljuk, középpontba helyezve az állami szerepvállalás alakulását és jellegét.

A modern japán fejlődés három nagy korszakát különböztethetjük meg. Az első 1868-tól (a Meidzsi-restaurációtól) a második világháború végéig tartott, amikor is

* A tanulmány az Akadémiai Kiadónál előkészületben lévő Japán rejtély. Útteremtő csodák – végzetes zsákkutcák című könyv alapján készült.

a sok szempontból nagyon sikeres felzárkózás ellenére végül zsákutcába került az ország. A második szakaszban, az 1945 utáni „japán csoda” korszakában Japán – a távol-keleti gazdaságok közül egyedül – felzárkózott a világ élvonalába. A napjainkig tartó, immár negyedszázados stagnáló harmadik szakaszban – a hetvenes-nyolcvanas évek világgazdasági korszakváltásával is összefüggésben – kifulladásra jutott a japán modell hajtóereje. Az elemzések azt mutatják, hogy mind a felzárkózásban, mind a kiugró fejlődésben, mind a jelen gazdasági nehézségeiben fontos része van a sajátos japán formális és informális kormányzati szerepvállalásnak.

I. szakasz: a Meidzsi-restaurációtól a végzetes összeomlásig (1868–1945)

A Meidzsi-fordulat és a racionális szamurájok

A 19. század közepén az amerikai hadihajók nyitásra kényszerítették Japánt: az országot a világtól elzáró Tokugava-sógunátus több mint két évszázados feudális uralma összeomlott. A fejlődés ekkorra zsákutcába jutott, és az Egyesült Államok nyomása csak a végső lökést adta meg a rendszer széthullásának. Új fejlődési pályára állva, Japán egyedi választ tudott adni, és a gyarmati sorba süllyedés helyett néhány évtized alatt Ázsia vezető katonai és gazdasági hatalmává vált. Mindebben az állam és az azt irányító hivatalnokok kiemelkedő szerepet játszottak.

A hatalom 1868-ban névleg visszakerült a több ezer éve uralkodó Meidzsi-dinasztiához. A folyamatok valóságos mozgatói azonban a szamurájok közül kerültek ki, döntően Csósú és Sacuma tartományból, akik a következő évtized során kezükben tartották az országot. A japán modernizációhoz önmagában még nem lett volna elegendő az Ázsiában egyedül kialakult sajátos feudalizmus, hatékonyan és kreatívan kellett adaptálni a világ élenjáróinak tapasztalatait, technikáit/technológiáit és intézményeit is. Rendkívül rövid idő alatt kellett racionális jogrendszerrel, modern állammal és azt működtető bürokráciával felváltani a sajátos évszázados feudális berendezkedést. Az államapparátus, a megfelelő hivatalnoki kar kialakítását – eltérően a technológiától és az intézményi mintáktól – már nem lehetett importálni, itt saját erőre kellett támaszkodni.

Japánban – mint általában a későn iparosító országoknál – az állami szerepvállalás volt az egyik legfontosabb intézményi jellemző. Az államot a bürokrácia mozgatja, működteti, minősége és jellege alapvető jelentőségű. Max Weber a kapitalizmus kialakulásánál kulcsfontosságúnak tekintette a racionális államot, amelynek egyik „alapját a szakigazgatásra kiképzett hivatalnoksereg” (Weber [1979] 270. o.) jelentette. Azt is kiemelte, hogy ennek a rétegnek sajátos motivációi és jellegzetességei vannak, mások, mint a hatalom irányítóinak, illetve az őket követőknek. („A szóban forgó réteg integritását erősen fejlett rendi becsületérzés szavatolja. E becsületérzés nélkül a legszörnyűbb korrupció és a legközönségesebb harácsolás elharapódzásának veszélye fenyegetne, sőt veszélyeztetve volna az államapparátus tisztán technikai működése is.” – Weber [1989] 22. o.)

Japán különleges, Európától alapvetően eltérő fejlődési pályáján természetesen nem beszélhetünk a weberihez hasonló racionális bürokrácia kifejlődéséről. A japán példa azonban azt mutatta, hogy volt más út is arra, hogy „erősen fejlett rendi becsület-érzéssel” alapuló ethosszal áthatott réteg alkossa a racionális bürokráciát. Talán meglepő módon a szamurájok alkották a modern japán hivatalnoki kart: évezredek kultúrájukat a konfuciánus alapokon nyugvó bushido etikai kódex jelenítette meg: az egyenes jellem, az igazmondás, a becsületesség, a hűség, a kitartás, önuralom, jóindulat. Mindezeket áthatja a feljebbvaló iránti feltétel nélküli hűség, lojalitás, a parancsok feltétel nélküli teljesítése. A szamurájok tevékenységük során tökéletességre törekedtek. Ez a fajta „rendi becsületkódex”, az ezen alapuló szemlélet alkalmas lehetett az új Meidzsi-adminisztráció kiépítésére (*Nitobe* [2004]).

Az elkötelezettség azonban önmagában kevés lett volna a szakszerű adminisztrációhoz. A békés Tokugava-korszakban a privilégiumokkal felruházott harcos réteg, a szamurájok valójában császári ügyintézőkké (adminisztrátorokká) váltak. Ekkor alakult ki az arisztokráciát szolgáló szigorúan tagolt bürokrácia, amely mind eredete, mind a rendszer jellege miatt katonai, erősen hierarchizált szerkezetű volt, megkövetelte a feltétel nélküli engedelmességet, a feljebbvalók tiszteletét. A szamurájok részben az országot birtokló 250 nagy földesúr birtokán, valamint nem jelentéktelen számban a legnagyobb hadúr, a sógun szolgálatában látták el az adminisztrációs, irányítási, szervezési, rendfenntartási és ellenőrzési feladatokat.¹

A Tokugava-uralom hihetetlenül kiterjedt, aprólékosan szabályozott és folyamatosan újra- és újrarendezett, igen bonyolult bürokratikus rendszer volt. A szamurájokra széles körű hivatalnoki feladatok hárultak, amihez felhalmozódtak a szükséges ismeretek (a szamuráj egyik oldalán kard, a másik oldalán írószerszám). Ez a réteg a 18–19. századra már jelentős hivatalnoki tapasztalatokkal, hagyománnyal rendelkezett, emellett szervezett iskolai képzésben is részesültek. Mind a Tokugava-sógunátus megdöntésében, mind az új rendszer felépítésében és kiépítésében, valamint az állami adminisztráció kialakításában a szamurájok kiemelkedő képviselői játszották a meghatározó szerepet (*Dore* [1965], *Acemoglu–Robinson* [2013] 282–286. o.)

Az átmenetnél a nemzetközi tapasztalatok is rendkívül fontosak voltak, mind az államigazgatás megszervezésében, mind a törvények kialakításában. A japán államigazgatási szakemberek különös gonddal tanulmányozták többek között a német viszonyokat. Figyelemre méltó azonban, hogy miközben Max Weber nyomán a porosz/német bürokráciát tekintjük hagyományosan egyfajta etalonnak, Max Weber kortársa, Thorstein Veblen eredményesebbnek ítélte meg a Meidzsi-államigazgatás teljesítményét (*Veblen* [1915]).

Miközben a 19. század második felében a szamurájok közül számosan külföldi tapasztalatokat is szereztek, valójában sok szempontból a múlt emberei voltak. A japán hivatalnokokat ugyanaz a kettőség jellemezte, mint az egész Meidzsi-korszakot. Egyrészt a modernizáció elkötelezett megvalósítói voltak, másrészt közben rájuk is hatott a múltból visszamaradt ethosz. Ez a kettőség azonban sajátos hatékonyságot

¹ A Meidzsi-korszak zömmel Csósú és Sacuma tartományból származó vezető bürokratái hosszú adminisztratív gyakorlattal rendelkeztek még a sógunátus időszakából.

eredményezett. „A hatalmat gyakoroló bürokratikus szervezetet még mindig a »régi Japán szelleme« hajtja, és erejét az ugyanezzel a feudális eszmével áthatott népességtől kapja... a feudális lojalitás szilárd eszme, megbecsüli az anyagi hatékonyságot, sajátos összetételében rejlik Japán ereje.” (Veblen [1915] 25–29. o.) A rendszer lényegét tekintve császári palástba bújtatott „bürokratikus diktatúra” volt, ahol az uralkodónak csak ceremonális szerep jutott. Mindez igen jól működő rendszert hozott létre: a japán bürokrácia kiválóan vezényelte az átalakulást.

A Meidzsi-átalakulás, a régi viszonyok gyors lebontása, a viharos modernizáció számos feszültséget generált nagyfokú politikai bizonytalanság közepette. Ennek ellensúlyozására császári rendeletekkel igen erős államszervezetet hoztak létre, amelynek szervezeti hierarchiájában a vezetők – hogy ne legyenek kitéve a politikai körülmények hullámzásainak és viharainak – igen kiterjedt jogosultságokat és autonómiát élveztek. Magas minőségi követelményrendszert és egy versenyvizsgákon alapuló zárt karrierpályát alakítottak ki a szervezeten belül. Megalapították a tokiói császári egyetemet, amely a hivatalnoki elitképzés központjaként működött több mint egy évszázadon át, és képezte a hivatalnoki elit legnagyobb részét.

A 19. század utolsó évtizedeiben még nagyon kezdetleges volt a politikai rendszer, igen korlátozott választójoggal. A első választás csak 1890-ben volt, és jó ideig elhúzódtott, míg pártok egyáltalán megszerveződtek és valamilyen befolyást szereztek. A katonaság ekkor még a kormány ellenőrzése alatt állt. Így nagyon kevés dolog korlátozta az „alapító hivatalnokok” befolyását. Hivatalosan a császár kezében volt minden döntés, de valójában oligarchák szűk tanácsadó testületénél összpontosult a tényleges hatalom. Egy körülbelül tízfős csoport alkotta a császár legszűkebb tanácsadói csoportját. Ők döntöttek a kormányzat összetételéről és a külpolitikai kérdésekről. „Ezek az emberek szülőatyjai, nem pedig szüleményei voltak a modern politikai intézményeknek” (Titus [1974] 317. o.)

Már a Meidzsi-korszakban is hatalmas társadalmi presztízzsel járt az államapparátusi tagság, ami a 20. század időszakára igaz maradt. A legtehetségesebbek a legjobb egyetemekről készültek erre a pályára, és igen kemény versenyvizsgával lehetett csak a bejutni. Szakmai kiválóságuk egyértelmű és elismert volt, ami hozzájárult tekintélyükhöz. Nem egyszerű civil alkalmazottnak számítottak, hanem a „császár hivatalnokainak”. Tőle kapták kinevezésüket, neki tartoztak hűséggel. Mindez erősítette a rendi összetartozást és a felsőbbrendűségi tudatot, hivatásukhoz sorolták a gazdaság és a társadalom fejlődési irányának kijelölését. Ez a fellépés kezdetben a konfucianus hagyományon alapult, később azonban „rendi érzésként” átöröklődött a hivatalnokok következő generációira.

A Meidzsi-korszakban kialakított hivatalnoki rendszer napjainkig kihatott a japán állami adminisztráció jellegére. Igen erős a folyamatosság ezen a területen. „Nemcsak a japán bürokrácia, de a japán politikai rendszer működésében is fennmaradtak útfüggőségi jellemzők. A Meidzsi-korszakban szilárdult meg az a japán politikai mechanizmus, amelyben a hivatalnokok kezdeményeznek és végigvisznek politikai vonalakat, és ennek során együttműködnek pártpolitikusokkal a törvényhozásban. ... A Meidzsi-korszak óta a japán bürokrácia az információk monopolizálásával és saját szakértelmével túlerőre tett szert a politikaformálásban.” (Hori [2005] 13–14. o.)

*Átmeneti elkanyarodás a centralizált modelltől (1912–1926):
a „Taisó-demokrácia” reményei*

A közel fél évszázadig, 1912-ig tartó Meidzsi-korszak gazdasági, politikai és katonai sikertörténet. Japán a vezető nagyhatalmak közé emelkedett, gyarmatosító háborúkat vívott, szerepe Ázsiában megkerülhetetlenné vált. A fejlődés magával hozta a piaci automatizmusok megerősödését, az új rendszer szereplői már részt kértek a hatalomból. Ez a központilag elindított, irányított és szabályozott folyamat sikeres volt, és a rendszer működni kezdett, de ez egyben kihívást jelentett az ezt irányító szűk réteg számára. A központi hatalom meggyengült, a hivatalnoki kar befolyása csökkent, a társadalom és a gazdaság erői pedig megerősödtek, és küzdelem indult egy új egyensúly, új társadalmi mozgásformák kialakításáért. 1912 után, Taisó – az új, de gyenge császár – korszakának elején felcsillant a lehetőség, hogy a demokratikus intézmények továbbfejlődjenek. Addigra az alapítók nemzedéke is szükségszerűen eltűnt a szereplők közül. Nagyobb teret kapott a parlament a folyamatok befolyásolásában, az állami bürokrácia és a kormányzat ellenőrzésében.

A Taisó-demokrácia korszaka esélyt kínált Japán számára, hogy ne csak gazdasági erejét tekintve, de intézményeiben is kövesse a fejlett országokat, kiterjedjen a piac hatótere, és tartós demokrácia alakuljon ki. Ebben az időszakban a demokratizálódási folyamat összekapcsolódott a piacgazdaság erősítésével. Visszaszorult a kormányzat gazdaságot érintő tevékenysége. Ugyanakkor a még nagyon is gyenge piaci viszonyok kialakulása a jellegzetes japán nagyvállalatok, a zaibatsuk megerősödésével is párosult. A zaibatsuk térnyerésével fokozódott a különbség a hagyományos szektorok és a vezető iparágakat összefogó, nagy szervezetek között, megerősödött a japán gazdaság duális struktúrája.

A Sumitomo, Mitsui és a Jasuda (Yasuda) család még a Tokugava-korszakban alapozta meg vagyonát. Velük együtt a Meidzsi-restauráció után létrejövő Mitsubishi alkotta a híres „Négy Nagy” zaibatsut Japánban. Az 1868-as változások után az új kormányzat tulajdonába kerültek a korábban is nemzeti tulajdonban lévő bányák és hadiüzemek. Az 1880-as években az állam privatizálta a kezében lévő gyárakat, közöttük a csak néhány évtizeddel korábban alapítottakat is. Az eladás jelentősen segítette a formálódó nagyburzsoázia további gyarapodását, a zaibatsuk megerősödését. A 20. század első évtizedeiben megnőtt a zaibatsuk szerepe. Egyre több ágazatra terjedt ki hatókörük, és jelentős részesedést hasítottak ki a pénzügyi szektoron belül is. A formálódó politikai pártokat is igyekeztek befolyásuk alá vonni (*Hall-Jansen-Kanai-Twitchett* [1991] 560. o., *Mosk* [2001] 200. o.).

A politikai demokratizálódás és a gazdasági liberalizálódás közötti kapcsolat erősödése – a belső folyamatok ereje és logikája alapján – az élenjáró, angolszász modell felé fordította Japánt. Egyik oldalról az alapító elit és a katonai vezetés meggyengülése, másik oldalról pedig a tőkés vállalkozók és a politikai szereplők megszilárdulása teremtett erre lehetőséget, ami esélyt nyújtott volna a fejlett országokéhoz hasonló intézményi berendezkedésnek. Ezek a remények azonban füstbe mentek a húszas években, amik meghatározta Japán egész 20. századi fejlődését.

Japán Meidzsi-restauráció előtti, régi intézményei a több mint félszázados modernizáció után, a megváltozott körülmények között már nem működtek hatékonyan. Ez a felemás, ellentmondásos helyzet nyomta rá a bélyegét a húszas és harmincas évekre, fokozatos bizonytalanságot gerjesztve a politikai és társadalmi életben. Nem alakultak ki azok az intézmények – például a fékek és ellensúlyok rendszere –, amelyek kellően becsatornázták volna az egyre összetettebb gazdasági és politikai érdekeket, és egy kiegyensúlyozott folytatást, a japán modernizáció újabb sikeres szakaszát hozhatták volna. A Taisó-demokrácia időszakának kezdetén, 1915-ben írta Thorstein Veblen, hogy ennek a generációnak az idején kellene kiterjeszteni a modernizációt az intézményépítés területére is (*Veblen* [1915]). Figyelmeztetett arra, hogy az intézmények elavult építménye a további fejlődés gátjává válhat. Ezzel szemben más utak valósultak meg.

Ekkor a hivatalnokok új reformnemzedéke nőtt ki, amely alapító elődeinél nem kevésbé ambiciózusan, de egészen más szemléletben és módszerekkel kívánta az ország sorsát formálni. Az alapító elődök alapelvét átvéve, a szép jövőt bürokratikus diktatúra keretében képzeltek el. Először Mandzsúriában, később a háború idején Tokióban mutathatták meg a gyakorlatban, hogy miként gondolják Japán jövőjét. Ezzel párhuzamosan erősödött az az irányzat, amely a katonai terjeszkedésekben látta a jövőbeli előrehaladás zálogát, és ebben természetesen a hadseregnek szánták a meghatározó szerepet.

Ez a militarista felfogás, természetes módon, ugyanabba az irányba vitt, mint a reformbürokratáké: felesleges, sőt káros minden demokratikus kontroll. Vagyis a katonai diktatúra az egyetlen üdvözítő megoldás. Ennek a próbáit a hadsereg számára a gyarmatosítások jelentették, majd a mandzsúriai kísérlet. Később Japán egészét az összeomláshoz vezető útra terelték. Mind a katonai elit, mind a reformbürokraták felléptek a demokratikus intézmények ellen, piac- és tőkeellenesek voltak, így nem csoda, hogy sorsuk összefonódott a harmincas évektől kezdve egészen a végzetes 1945-ös évig.

Állami szerepvállalás a gazdasági felzárkózásban a 19. század végén és a 20. század első harmadában

A 19. század végén nem egyedülálló, hogy az elmaradott, periférián lévő országok állami beavatkozással próbálják segíteni felzárkózásukat.

Már Alexander Gerschenkron elemzéseiben hangsúlyozta, hogy a különböző fejlődési utakban, modernizációs pályákban alapvető szerepük van az alkalmazott intézményeknek, azok komplex rendszerének. Míg Nyugat-Európa iparosítása szempontjából a bankrendszer kiemelkedő szerepét mutatta be Gerschenkron, addig Oroszország kapcsán ennél erőteljesebb mozgatóerő szükségességére hívta fel a figyelmet. Ez az intézmény pedig az állam és annak erős beavatkozása volt (*Gerschenkron* [1984] 35–67. o.). Bár Gerschenkron csak Európát és Oroszországot vizsgálta, kiemelte, hogy éppen Japán tapasztalatait érdemes lenne bevonni az elemzésekbe (38. o.).

A 19. század második felében Oroszország és Japán a fejlettebb országok katonai fenyegetése miatt kényszerült az iparosításra, és számukra az erőteljes állami beavatkozás

jelentette az intézményi hátteret. Nemcsak az 1905-ös orosz–japán háborúban elért katonai győzelem miatt tekinthetjük a japán modellt sikeresebbnek. Ez utóbbi megerősödött, míg a cári Oroszország – rövid és átmeneti sikerek utáni – összeomlása a szocializmus számára teremtett betölthető helyet.

Japán kapcsán is hangsúlyozni kell Gerschenkron megállapítását: a formális intézmények mellett fontosak az informális intézmények – az ő megfogalmazásában „az iparosítás szelleme” – is. E tekintetben nagyon sajátos Japán: a kínai gyökerekre épülő konfucianus felfogásra, a „régii Japán szellemére” támaszkodva szilárdították meg a modernizációt. Ázsiában, és ezen belül különösen erősen Japánban, a szokások tradíciók, informális intézmények szerepe kiemelkedően fontos volt a folyamatok alakulásában, és ez máig így van (Acemoglu [2013] 282–286. o., Acemoglu–Aghion–Zilibotti [2007] 261–294. o., McCord–Sachs [2013]).

Daron Acemoglu, aki maga is vizsgálta Gerschenkron elméletét, a formális intézményeknek tulajdonított elsődleges szerepet Japán 19. századi modernizációs fordulatánál is, és kiemelte a kínai fejlődéstől eltérő vonásokat, amelyek igen lényegessé váltak a külső kihívásra, fenyegetésre adott történelmi válasz jellegében. Ez valóban hozzájárult Japán 19. század végi intenzív intézményépítéséhez és gazdasági sikereihez (Acemoglu [2013] 286. o.). Acemoglu felfogásához képest azonban a japán tapasztalatok is megerősíthetnek minket abban, hogy a formális intézmények – ideértve az állam jellegét és szerepét – elismerése mellett nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk más tényezőknek is, köztük nem kis mértékben az informális intézményeknek.

Az első világháború, majd az 1929/1933-as nagy válság világszerte gyökeres változásokat indított el a piac és az állam szerepében, viszonyában, arányaiban. Egyrészt létrejött a piacot tagadó, a bürokratikus és agresszív koordinációt előtérbe helyező társadalmi-gazdasági-politikai rendszer, a szocializmus.² Másrészt azonban a kapitalizmuson belül erősödött az állami beavatkozás. Ez lehetett békés, mint az amerikai *New Deal*, vagy militáns jellegű, mint a német fasiszmus. A 20. század húszas és harmincas éveiben Japán visszakanyarodása a fokozott centralizált irányításhoz, és annak militáns jellege, már jobban illeszkedett a fejlett világban megfigyelhető tendenciákhoz, mint a 19. század végi Meidzsi-államigazgatás eszközrendszere (Muraközy [2012] 21–47. o.). Az élenjáró gazdaságokban azonban – főleg az angolszász országokban – sokkal erősebb és nagyobb hagyományú piaci és demokratikus intézmények működtek, mint Japánban. Így az erősödő kormányzati szerepvállalás nem veszélyeztette a piaci és demokratikus intézmények meghatározó jellegét. A később kapitalizálódó országok egy részében, mint például Németországban, a politikai intézmények még gyengébbek voltak, itt a fasiszmus uralomra juthatott. De még ezekben a régiókban is hosszú, több évszázados hagyománya volt a polgárosodásnak, piaci viszonyoknak. Japánban azonban mind a piaci, mind a demokratikus intézmények nagyon

² Természetesen a gazdaságfejlesztésben való kiterjedt állami szerepvállalás, a piaci koordináció minimalizálása a szocializmusnak is alapvető jellegzetessége, de ezt a modellt a nemzetközi irodalom sem sorolja a fejlesztő állam kategóriájába. A fejlesztő állam modelljét a térben és időben oly sokszínű kapitalista fejlődés egyik útjának tekintik.

korlátozott teret kaptak még a Taisó-korszakban is, így a visszatérő politikai és gazdasági centralizáció intézményi ellensúlyok nélkül maradt, aminek negatív hatása igen hosszú távon érvényesült.

A fejlesztő állam modelljének „inkubátora” – a mandzsúriai kísérlet

A harmincas évek elejére a nagy válság hatalmas visszaesést, munkanélküliséget, társadalmi és politikai bizonytalanságot okozott a világgazdaságban. Ez alapozta meg Hitler hatalomra jutását Németországban. Japánban is erős jobbra tolódás következett be, a katonai érdekcsoportok megpróbálták a kormányt saját elképzeléseik szolgálatába állítani. Mivel ez a provokációkkal, merényletekkel nem sikerült, ezért a Kvantung-hadsereg vezetői úgy döntöttek, hogy saját kezükbe veszik az irányítást, önállósítják magukat, és Mandzsúriában példát mutatnak Tokió számára, hogy valójában mi is lenne a követendő út. A korábbi jelentős terjeszkedések – Tajvan és Korea gyarmatosítása – ugyanis nem elégítették ki a militáns japán érdekcsoportokat. A Kvantung-hadsereg viszonylag rövid idő alatt elfoglalta Mandzsúriát, majd 1932-ben japán teljhatalommal egy bábczásár köntösébe bújtatott diktatórikus állam (Mandzsukuo) jött létre. Erre nemcsak egyfajta legitimáció megteremtése miatt volt szükség, de elegendő erőforrás és helyismeret hiányában a helyieket is be kellett vonni az uralom fenntartásába és az államapparátus működtetésébe.

Katonai sikereit követően a Kvantung-hadsereg új közgazdasági/politikai modell kiépítésébe kezdett Mandzsukuo-ban. Egy rendkívül centralizált államkapitalizmust, egyfajta tőkés tervgazdaságot kívánt létrehozni, méghozzá saját tőkészekkel, hiszen Japán „elzülléséért” az otthon uralkodó nagy vállalatcsoportokat,³ a velük összefonódott pártokat és államapparátust okolták. A Taisó-korszak kudarcot vallott demokratizálódási és piaczgazdasági törekvéseinek tagadásaként jött létre az itt kialakított modell. Mandzsúria esetében már sokkal többről volt szó, mint a korábban elfoglalt Tajvan és Korea esetében, ahol a kormányzat gazdasági beavatkozásának döntő színtere az infrastruktúra fejlesztése volt, és az üzletet többé-kevésbé a magánszférára hagyta. Ezek esetében lényegében a Meidzsi-modell helyi alkalmazása volt megfigyelhető. Itt viszont egy igen gyors, az állam által felülről vezérelt iparosításról volt szó. A 20. század második felének történetét is ismerve, a Mandzsúriában megfigyelhető működési módot a második világháború utáni gazdaságirányítási modell egyfajta előképeként ítélnéljük meg. Ez volt az ázsiai fejlesztő állam modelljének első megjelenése.

³ A nagy tradicionális zaibatsuk, mivel aktívan részt vettek a nemzetközi kereskedelembe, szállításban, pénzügyekben, jó kapcsolataik voltak a nyugati országokkal. Így sem a gyarmatosító, sem az erősödő autark politikát nem támogatták. Ezért a harmincas évek katonai kormányzatai ellenségesek voltak velük szemben, és a feltörekvő „új” zaibatsukat (*shin zaibatsu*) részesítették előnybe. Ilyen volt a Nissan és a Nichitsu, amelyek jelentős szerepet játszottak Korea és Mandzsúria infrastruktúrájának kiépítésében és iparosításában. Persze csökkenő politikai befolyásuk ellenére a régi zaibatsuk is nagy szerepet játszottak Japán egészét tekintve a nehézipar és a hadiipar ugrásszerű terjeszkedésében (*Mosk* [2008] 204–206. o.).

Ennek a modellnek az építői, tervezői és végrehajtói a Kvantung-hadsereg mellett működő igazgatóapparátus fiatal „reformhivatalnokai” voltak. Többségük a húszas évek elején diplomázott, és csatlakozott az államapparátushoz. Közöttük már tanulmányaik során – legtöbbször a tokiói császári egyetemen jogot tanult –, majd később az államigazgatás különböző „bugyraiban” dolgozva, szoros kapcsolat alakult ki. Látták a korábbi mindenható állami bürokrácia meggyengülését, és hihetetlen ambícióval, valamint nem kis tehetséggel kívánták visszaállítani az állam tekintélyét és az apparátus – vagyis saját maguk – kivételes hatalmát. Saját szempontjukból nézve érthető, hogy ők céljaik és hatalmuk korlátait látták mind a demokráciában, mind az üzleti, piaci szabadságban, és ez a fiatalok meggyőződés elkísérte őket hosszú pályafutásukon. Ez azért is fontos, mert innen került ki a második világháború utáni időszak politikai és bürokratikus elitje, amely meghatározta Japán fejlődési pályáját. Közöttük is talán a legtehetségesebb Kisi Nobuszuke (Kishi Nobusuke), a későbbi miniszterelnök, aki a fejlesztő állam modelljének kialakításától kezdve egészen a hatvanas évekig a japán csoda alapjainak lerakásáig az ország meghatározó szereplője volt.

A reformhivatalnokok tanulmányozták a szovjet tervezési modellt, az amerikai *New Deal*t, a marxista, a nemzetiszocialista és a japán szélsőjobb írásokat, elképzeléseket, intézkedéseket, módszereket és ideológiákat. Mindezeketől eltérő modellt alakítottak ki, nagyon kreatív és innovatív módon.

A kísérlet formálói nemcsak elméleti, de gyakorlati tapasztalatokkal is rendelkeztek a kor tendenciáiról. A japán elképzelésekre kétségtelenül hatással volt a szovjet tervgazdálkodás első ötéves tervének sikere 1928 és 1933 között, amikor a világ és Japán a nagy válsággal küzdött. A mandzsúriai fejlesztési tervekben kulcsszerepet játszó dél-mandzsúriai vasúttársaság egyik kiemelkedő vezetője, Mijazaki Maszajosi (Miyazaki Masayoshi) többször járt Oroszországban és később a Szovjetunióban is, ismerte az ottani tervezési eredményeket. De a németországi folyamatokat is jól átlátták. Kisi Nobuszuke, a későbbi miniszterelnök 1930-ban hét hónapot töltött Németországban, ahol az erősödő állami ellenőrzés tapasztalatait tanulmányozta. Ott figyelte meg, ahogy a német kormány nagy trösztöket és kartelleket hoz létre az ipar támogatásához. A mandzsúriai hadműveleteket elindító és később az új modellt támogató tábornok, Takahasi Kandzsi (Takahashi Kanji) pedig Németországban szolgált 1922 és 1925 között, közvetlen közlő tanulmányozva az ottani viszonyokat és katonai stratégiai elképzeléseket. A mandzsúriai építkezés egyik kulcsszereplő hivatalnoka, Macuoka Joszuke (Matsuoka Yosuke), aki fontos pozíciókban szolgált a dél-mandzsúriai vasúttársaságban, pedig hosszabb időt töltött el és jogi tanulmányokat is végzett az Egyesült Államokban (Kiglics [2011], 63–64. o., Ferber [2014] 85. o., Peattie [1975] 159–166. o.).

A reformhivatalnokok új típusú vezetői szemlélete a szervezet céljaival azonosuló, a szakértelmen és a közös cselekvésen alapuló ethoszon alapult. Nagyra értékelték a fejlett nyugati technikát és technológiát, azonban elvetették a piacon, a profiton és a magántulajdon szabadságán alapuló liberális kapitalista rendszert. Sokszínű csoportot alkottak, de inkább pragmatikusak (valódi technokraták), mintsem ideológiailag motiváltak voltak. Ezek a szakemberek lefektették egy új típusú állam és társadalom alapjait, amelyet technokraták urálnak. Nekik egy ultramodern Japán volt az álmod, céljuk. Az „alapító hivatalnokatyák” meghaladása nem jelentette, hogy ne lettek volna közösek a gyökereik. Felfogásuk ugyanazt a szemléletet hordozza,

amely szerint az a helyes, ha egy szűk elit irányítja az arra rászoruló népet a helyes irányba. A reformhivatalnokok irányzatának ideológiai háttérét adott kortársuk, a neves neokonfuciusus gondolkodó Jaszuoaka Maszahiro (Yasuoka Masahiro) nézete, amely szerint az ideális tisztviselő tulajdonképpen a népének pásztora, és nekik kell a vezető szerepet vinniük (Brown [2009]).

Mandzsúriában céljaikhoz igazodó intézményeket alakítottak ki, amelyek mintául szolgáltak a negyvenes évek tokiói hadigazdálkodásának. Mandzsukuóban tervhivatalt hoztak létre, feladatai közé tartozott a stratégiai iparágak állami ellenőrzése és működtetése, a vidéki régiók iparosítása és a nemzetközi kereskedelem részleges nacionalizálása, továbbá az ipari szerkezet reformja. Az alapító dokumentumokban szerepelt, hogy meg kell szabályozni a tőkés liberalizmust, illetve hogy el kell készíteni a kelet-ázsiai gazdasági blokknak a japán nemzeti gazdaságot szolgáló integrációs tervét. Az új ügynökség két fő részlegről állt. Az egyik a különböző gazdasági és pénzügyi tervekért volt felelős, a másik pedig a statisztikai adatgyűjtést végezte, és nyomon követte az egyes beruházási tervek megvalósítását. A tervhivatal betagozódott az államigazgatás szervezetébe, és japán hivatalnokok vezették. Ezen túlmenően számos más hivatal is működött, így az ipari minisztérium és a pénzügyminisztérium, amelyek együttműködtek a tervhivatallal. Az intézményekben helyiek is dolgoztak, előre meghatározott arányok szerint, természetesen japán dominanciával.

A gazdaságpolitikának az iparpolitika, az iparfejlesztés volt az egyik központi jelentőségű területe. Két fő céljuk: 1. az állami ellenőrzés megteremtése és fenntartása, 2. a rendelkezésre álló erőforrások elosztásának racionalizálása. Iparágakra, sőt néha az egyes cégekre lebontott terveket készítettek, általában ötéves periódusra. Ebben számba vették a folyó gazdasági és iparági feltételeket (például az infláció, a munkanélküliség szintje és a gazdasági növekedés tervezett üteme). A tervben lebontották az évente termelendő mennyiséget és az ehhez szükséges erőforrásokat. A szűkös erőforrásokat, a beruházásokat, a nyersanyagokat, a tervnek megfelelően a kormány osztotta el. A gazdasági tervezés középpontjában a termelés növelése állt, a racionalizálási politika a termelékenység, a hatékonyság és a technikai fejlesztést szolgálta. A kormány adókedvezményekkel, támogatásokkal is segítette a célok elérését, és mind közvetlen, mind közvetett módon hatást gyakorolt a cégek vezetőire, hogy a központilag meghatározott irányt helyezték magánérdekeik fölé.

A leginkább közvetlen előírásokat az 1937 novemberében közzétett ötéves terv tartalmazta. Az előző négy évben az infrastrukturális, működési feltételek megteremtése, a közlekedés, hírközlés és a pénzügyi rendszer fejlesztése volt a kiemelt cél, ekkor viszont a termelés fejlesztése került a középpontba. A terv nagyra törő célokat tartalmazott. A tervezés ekkor kimunkált gyakorlata folytatódott a második világháború utáni Japánban. A mandzsúriai kísérlet fontos volt a háború utáni japán fejlesztési intézmények és stratégia kialakulásában is. A termelést érintő kormányzati tevékenység másik oszlopa a rendelkezésre álló erőforrások optimális elosztását célzó – a kormányzat szándékait jól szolgáló – racionalizálási politika volt. A szoros ellenőrzés során gyűjtött adatokat felhasználva igyekeztek egyforma feltételeket biztosítani a cégek számára. Amely vállalatnak a telephelye messzebb volt, ott támogatáson keresztül csökkentették a szállítási költségeit. A legfontosabb talán az volt, hogy

árszabályozáson keresztül a magas profittal működő cégek jövedelmeit csökkentették, a kevésbé nyereségeseket növelték. Ugyanannak a nyersanyagnak az árát az előzők számára magasabban, az utóbbiak számára alacsonyabban állapították meg. Ezen keresztül a cégek jövedelmezőségét központilag lényegében hasonló, nem túl magas szintre állították be, mindegyiknek biztosítva a további termelést. A Kvantung-hadsereg piacellenes vezetőinek fontos szempontja a magas profit megakadályozására, valamint a csak saját érdekeiket követő tőkések kizárására irányult.

Ez a szemlélet nem volt idegen a japán tőkés társadalom napjainkig érzékelhető mentalitásától. Sokszor nem a profit az elsődleges cél a vállalatok működtetésében, hanem rendszerint fontosabb a termelés bővítése, a fejlődés és egyfajta társadalmi felelősség érvényesítése, amit általában a nagy hatalmú és nagy tekintélyű bürokrácia közvetít az üzleti szféra számára. Ez a szemlélet széles körben jellemzi a japán társadalmat, és ebben is jelentős eltér a fejlett nyugati gazdaságoktól. Ez azonban azt is jelenti, hogy a piac fő motiváló ereje kevésbé hatja át a gazdaság szereplőit, ami hatékonysági veszteséghez vezethet.

Az állami szabályozás fontos intézményei voltak Mandzsúriában még a különleges vállalatok is. Ezek ugyan nem állami tulajdonú, hanem magáncégek voltak, de működésüket szigorúan szabályozták. Kormányzati jóváhagyás kellett a fontos vállalati döntésekhez. Hat százaléknál nagyobb profitot nem fizethettek ki tulajdonosaiknak. Ebben az időben négyféle vállalattípust különböztettek meg: állami, különleges, félig különleges és magáncégek. A különleges vállalati forma is a piaci erők és az állami irányítás/tervgazdálkodás kombinációjának az intézménye volt, akárcsak később a háborús Japánban az ipari ellenőrző társulások valamivel közvettebb állami beavatkozási formája. A különleges vállalati forma közvetlen állami ellenőrzést jelentett. 1934 után világosan meghatározták, hogy mi kerül szigorú állami ellenőrzés alá, és hol lehet szerepe a piacnak. 22 stratégiai ágazatban csak állami vagy különleges vállalat működhetett. Ilyen volt többek között a bankszektor, a vasút, a távközlés, a repülés, az olaj és a vaskitermelés. Különleges vállalat működhetett 24 további iparágban, amelyek közül az autógyártás, tengeri szállítás, erdészet, szénbányászat és biztosítás zárva volt a magánvállalkozások előtt (*Murakami* [2012], *Sasada* [2013], *Tucker* [2009], *Mimura*, [2011], *Johnson* [1982], *Ferber* [2014] 83–87. o.).

A japán háborús állam kiépítése – az 1940-es rendszer

Mandzsúria csak főpróbája volt a Kína felé való terjeszkedésnek, a mindennek ideológiai háttérrel adó pánázsiai eszme megvalósításának, a totális háborúnak, Ázsia japán vezetés és uralom alatti egyesítésének. Már az első világháború világszerte ráébresztette a katonai vezetőket, hogy a modern háborúban a csaták mellett a közgazdasági erőforrások mozgósítása is döntő lehet. Ezzel a japánok is tisztában voltak. A totális háborús állam kialakításához szükséges módszereket Mandzsúriában – ekkor még csak lokálisan – vezették be, próbálták ki. Az ottani tapasztalatok fontosak voltak a japán háborús állam megszervezésében, kialakításában és irányításában a negyvenes években. Nem véletlen, hogy a reformhivatalnokok Mandzsúriából

Tokióba visszatérve kulcsszerepet játszottak a japán háborús adminisztráció, intézmények kiépítésében. Ezek az intézmények, módszerek és tapasztalatok – az úgynevezett 1940-es rendszer – pedig sok elemében átöröklődtek a második világháború utáni gazdaságirányítás állami rendszerébe, és lényegi elemét adták a japán fejlődésnek. Az 1945 utáni fejlesztő állam intézményeit pedig jelentős részben ugyanazon a hivatalnoknemzedék vezette, amely Mandzsúriában elkezdte a modellépítést, majd az 1940-es években kiteljesítette és tökéletesítette.

A harmincas évek háborús készülődései hatalmas katonai kiadásokat generáltak, ami növelte a folyó fizetési mérleg hiányát és az inflációt. Mivel az egyre nagyobb befolyású hadsereg megakadályozta a kiadások csökkentését, előtérbe került az erőforrások minél koncentráltabb és hatékonyabb felhasználása. Megindult az ehhez szükséges jogszabályi feltételrendszer kidolgozása. A kereskedelmi és ipari minisztérium előkészítésével az egyes ágazatokra különleges törvényeket hoztak. Az első ezek közül – kimondottan stratégiai céloktól vezetve – az 1934-es *olajipari törvény* volt. A jogszabály közvetlen állami irányítást tett lehetővé az ágazatban. A kormány adta ki az engedélyeket az importra és a finomításra, valamint kötelezte a vállalatokat, hogy legalább hat hónapra elegendő készleteket halmozzanak fel.⁴ Természetesen ahol a bürokrácia jogaiban terjeszkedik, azt igyekszik intézményesíteni is. Első lépésként 1934-ben kialakították a bányászati hivatal üzemanyag-részlegét. Majd ebből az egységből 1937-ben létrehozták az üzemanyag-hivaltal mint a kereskedelmi és ipari minisztérium külső képviselőjét. Ez volt az első iparági hivatal, amely 1939-től mintául szolgált a további ágazatok irányításához és ellenőrzéséhez. Nem mellesleg, sok szempontból ez a modell élt tovább a háború után is, egészen az 1970-es évekig.

Fontos, a gazdaság működésére jelentősen kiható törvényeket hoztak. Közöttük talán az egyik leglényegesebb az 1937-ben – Kisi Nobuszuke mestere, Josino Sindzsi (Yoshino Shinji) miniszter vezetésével – kidolgozott *az exportról, importról és egyéb ügyekről szóló átmeneti intézkedések törvénye* volt. Ez a rövid, mindössze nyolc paragrafusból álló törvény felhatalmazta a kormányt, hogy korlátozza vagy akár megtiltsa bármelyik árucikk exportját vagy importját, és hogy minden importalapanyag-nak ellenőrizze a gyártását, elosztását és fogyasztását. Egy olyan nyersanyag-szegény országban, mint Japán, ez a törvény szinte minden területet érintett. Ez valójában korlátlan és ellenőrizhetetlen felhatalmazást jelentett a kereskedelmi és ipari minisztérium tisztviselői számára, hogy azt ellenőrizzenek, amit csak akarnak. Ez a háború előtt hozott jogszabály világos precedense volt az 1949-es *külföldi valutákat és a külkereskedelmet ellenőrző törvénynek*, amely a MITI legfontosabb eszköze volt, hogy megvalósítsa iparpolitikáját a gyors gazdasági növekedés idején, sőt még azt követően is (Nakamura [1971], Johnson [1982]).

Az egyes lépések közben egyre világosabbá vált, hogy a háborús készülődés hátterének biztosításához szükség van egy gazdasági vezérkar felállítására: 1937 októberében létrehozták a kormány tervezési tanácsát, amely igen jelentős jogosítványokat

⁴ Az 1934-es jogszabály azért is érdekes, mert ez közvetlen előképe és modellje volt a második világháború utáni békés növekedés idején született 1962-es *olajipari törvénynek*.

kapott a különböző minisztériumok munkájának összehangolására és irányítására. Az intézmény állományát katonatisztek, Mandzsúriából visszatért reformhivatalnokok és tervezők alkották. A hivatal legfontosabb „terméke”, a *nemzeti általános mozgósítási törvény* 1938 májusában lépett életbe. Ez jóval több volt, mint egy közgazdasági jellegű jogszabály: a társadalom és a gazdaság teljes, diktatórikus irányú újrászervezését tűzte ki célul. A törvény a kereteket szabta meg, de nagyon kevés konkrét részlet szerepelt benne. Ez lehetőséget adott az államapparátus számára, hogy anélkül alakítsa szabadon a lényegét jelentő részleteket, hogy ki kellene kérnie a parlament jóváhagyását. Valójában tehát egy előre aláírt korlátlan felhatalmazás volt a katonákat kiszolgáló bürokrácia, az igazgatás vezetői számára. A törvény alapján a szabályozás a gazdaság mellett kiterjedt az oktatásra, a munkaerőpiacra, a pénzügyekre, a cenzúrára és valójában a társadalmi élet minden területére.

A kormány tervezési tanácsának szervezete és működése azért is figyelemre méltó, mert a háború utáni fejlesztési intézmények, így az 1949 májusában a kereskedelmi és ipari minisztériumból létrejött nagy hatalmú és legendássá váló szervezet, a külkereskedelmi és ipari minisztérium (MITI), valamint a gazdasági stabilizációs tanács és a gazdasági tervhivatal előfutára. Ezek intézményi, módszerbeli és személyi jellemzőikben szorosan kapcsolódnak az elődintézményeikhez: 1945 után ezekben dolgozott a korábbi kormány tervezési tanácsának sok munkatársa.⁵ A MITI egyedi felépítése, ahol minden stratégiai iparágnek vertikális jellegű részlege volt, valamint a vállalati és általános ügyek hivatala mind-mind az 1939 és 1943 között kialakított intézmények jellemzői alapján jöttek létre. A háborús ellátást szolgáló tervek végrehajtásában a kormány tervezési tanácsa kulcsszerepet kapott. Nem lehet túlbecsülni az akkor kidolgozott és bevezetett eljárások hatását a háború utáni állami szerepvállalásra. Például az akkori módszerek és tapasztalatok éledtek újra az 1946-os *az időleges anyagellátás kínálatát és keresletét szabályozó törvényben*, amely a kereskedelmi és gazdasági minisztérium fő szabályozó eszköze volt a megszállás időszakában. Az „átöröklődés” fontos példája az 1950 és 1964 közötti külföldi valuta-költségvetés, amivel a MITI kézben tarthatta a külföldi valuták felhasználását.

A kormányfő 1940-ben meghirdette a *nemzetvédelmi állam* létrehozását, amely a reformintézkedések szerint egy teljesen centralizált újfajta állam kiépítését igényelte. Az állami szabályozást kiterjesztették a magánbankokra is az „együttműködő finanszírozás” jelszavával. Az erre vonatkozó, 1940-ben elfogadott törvény alapján a kormány elrendelhetette, hogy a stratégiaileg fontos vállalatok számára kölcsönt kell nyújtani. Ez volt a *tervezett pénzügyi rendszer*, amikor is a bankokat kötelezték egy-egy ágazat, vállalatcsoport finanszírozására. Egyes ágazatokhoz magánbankokat rendeltek, és azok feleltek a számukra kijelölt ágazat pénzügyi finanszírozásáért. Ha egy-egy bank tőkéje már nem volt elég, akkor a nemzeti bank felügyeletével konzorciumokat hoztak létre. Az állami irányítás megerősítését szolgálta az 1942-ben

⁵ Feltehetően éppen az érintett személyek intézkedtek úgy, hogy a *kormány tervezési tanácsára* vonatkozó dokumentumok egészen a hatvanas évekig a legszigorúbb titkosítás alá estek, nem lehetett hozzájuk férni.

elfogadott új törvény a nemzeti bankról, amely egészen 1998-ig érvényben maradt. A törvény értelmében a kormány közvetlenül irányította a nemzeti bankot, amelynek megnőtt a bankok és az egész pénzügyi rendszer feletti ellenőrzési joga.

Az új rend, a háború révén kialakítandó „nagy kelet-ázsiai együttműködő gazdaság” víziójának megvalósításához kiterjedt nemzeti tervezést tartottak szükségesnek. Ezért 1940 szeptemberében létrehozták a *totális háború kutatóintézetét*, ahol a tágabb értelemben vett térbeli tervezést is el akarták indítani. A korabeli mandzsúriai, német, szovjet, japán négy-öt éves termelési tervek helyett – azok közelítését messze meghaladva – egy évszázadra előretelkintő, területi bontású fejlesztési tervet kívántak összeállítani. Ez szándékaik szerint kiterjedt volna a különböző gazdasági létesítmények mellett a népesség, a kultúra és a társadalom leghatékonyabb szerkezeti eloszlására, így érve el a szűkösen rendelkezésre álló földterület optimális felhasználását.

1941-ben a tokiói kormány hat ellenőrző társulást, kényszeregyesületet hozott létre a stratégiai iparágakban, közöttük az acéliparban, szénbányászatban és az autóiparban. A következő évben 16 további ágazatra vezették be ezt a rendszert. Innen kezdve a háború során egyre több iparágra terjesztették ki ezt az intézményt. A fő cél az volt, hogy az ellenőrző társulásokon keresztül adatokat és információkat kapjanak az iparágakról, többek között beleértve a termelési kapacitást, alapanyag-szükségletet, illetve a kormányzati terveknek megfelelően ezeken keresztül osszák el a termelési kvótákat és nyersanyagokat. A nem eléggé hatékonyak bizonyuló cégeket átszervezték.

A negyvenes évek hadigazdaságában kialakult ellenőrző társulások és a háború utáni ipari szövetségek között világos az összefüggés. A fejlett gazdaságokban az ilyen egyesülések általában a piaci szereplők érdekeit közvetítik a kormányzat számára, lobbiznak a politikai döntéshozóknál. Japánban ezek más funkciót töltek be, bizonyos értelemben megfordult a szereposztás. Sokkal inkább az iparágaknak közvetítették erőteljesen a kormány szándékát, érdekeit. Az állam ezt az intézményt egyfajta közvetett ellenőrzési eszközként használta. Ezek segítették a gazdasági tervezésben és a hatékony iparpolitika kialakításában is. Szabályok, előírások kialakításával valójában egyfajta állami ügynökségként működtek az adott területeken. Igaz, a háborús szükségletek alakították ki ezt a formát, de a háború után ez az intézmény is hozzájárult a gyors japán iparosításhoz. Az állami befolyás és ellenőrzés igen fontos eszközeként az állami hivatalnoki kar és az iparirányítók kölcsönös kapcsolatrendszerének, együttműködésének egyik intézményeként működött.

A reformhivatalnokok sajátos utat alakítottak ki, és új intézményi kereteket hoztak a gazdasági növekedés és technikai fejlődés elősegítéséhez, képzett államigazgatási szakemberek és tervezők generációit nevelték ki. Örökségük mélysége jól érzékelhető abból a számos intézményi és személyi szálból, ami a háború előtti és utáni időszakot és tervezést összeköti. A második világháború utáni új intézményeket régi tapasztalt háborús bürokraták vezették és irányították. A reformhivatalnokok nemzedéke és tanítványai a második világháború után a japán államigazgatás és politikai élet kulcspozícióiba kerültek, kivételes befolyást gyakorolva a kialakítandó és követendő fejlődési útnak (Mimura [2011], Teranishi [2005], GAO [1996], Sasada [2013], Overholt [2002], Noguchi [1998]).

II. szakasz: a japán gazdasági csoda (1945–1973)

Összeomlás és nekilendülés

Japán 1945-ben – az atomtámadások következtében lerombolva, óriási embervesztéssel szenvedve – a történelmében először idegen hatalom, az Egyesült Államok megszállása alá került. Helyzete reménytelennek tűnt: sok szempontból hasonlított a 19. század második felére, amikor a zsákutcába jutott belső fejlődés külső kihívásra omlott össze. Akkor is az Egyesült Államok beavatkozása indította el egy új fejlődési pályát, és így történt a második világháború után is. Volt azonban Japánnak egy rejtett erőforrása, ami megmaradt: az évszázados bürokratikus irányítási tapasztalat, az előző évtizedekben kialakított fejlesztő állam intézményi modellje és az azt működtető szakértő és elhivatott bürokrácia. Ez a „titkos fegyver”, az *1940-es rendszer* lényegét tekintve nemcsak hogy érintetlen maradt, de a háború után sok elemében rögtön új életre kelt, majd az amerikai megszállás megszűntével, 1952-től kiteljesedhetett. A hagyományokra építve, az ötvenes-hatvanas évekre megszilárdult az állami bürokrácia gazdasági szerepe és befolyása. A célfüggvény változott, de az *1940-es rendszer* az új célokhoz is ideálisnak bizonyult, és megerősödve újjáéledt a korábbi hivatalnoki kar irányításával. Ez a modell évtizedekig szolgálta a száguldó japán gazdasági növekedést, amíg bele nem ütközött saját korlátaiba.

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK INTÉZMÉNYÉPÍTÉSE ÉS A HIDEGHÁBORÚ „SEGÍTSÉGE” •
A megszállás első szakaszában, 1945 és 1948 között valóságos és mélyreható intézményépítés, átfogó átalakítás ment végbe, sok tekintetben az amerikai *New Deal* és liberális gondolkodás szellemében. Olyan intézményi megoldásokat vettek át, amelyek a belső fejlődésben nem jöhettek volna létre. Új alkotmányt és választási rendszert alakítottak ki, földreformot hajtottak végre, megtisztították a rendőrséget, felszámolták a hadsereget, átformálták az oktatási rendszert. Ki kell emelni a versenyszabályozási intézkedéseket, a zaibatsuk megszüntetésére vonatkozó kísérletet. Az intézményépítési elszántság azonban a hidegháború elmélyülése és az Egyesült Államok belpolitika konzervatív fordulata után egyre inkább meggyengült, és valójában a két világrendszer közötti harcra való felkészülés szempontja lett a döntő. Ennyiben a kezdeti elképzelésekhez képest torzó maradt az új politikai rendszer, bár számos elemét szerencsére már nem lehetett visszafordítani.

Az intézményi reformok mellett fontos volt a gazdaság stabilizálása és az elszabadult infláció megfékezése, ami egy amerikai bankár, Joseph Dodge nevéhez fűződött. Az 1949-es költségvetési év volt az első, amit a Dodge-terv alapján készítettek. Az 1950-es költségvetési évben folytatták a szigorú megszorítások politikáját. Fájdalmas lépésekkel stabilizálták az árakat és a jen árfolyamát. Az 1949-ben rögzített 360 jen/dollár árfolyamot egészen 1971-ig sikerült fenntartani. E hosszú periódus alatt a jen alulértékeltté vált, ami fontos és tudatos eszköze volt az exportorientált gazdaságpolitikának. A stabilizáció elkerülhetetlen volt, és számítani lehetett arra, hogy a következménye jelentős recesszió lesz. A koreai háború azonban hatalmas keresletet

támasztott a japán ipar termékei iránt.⁶ Paradox módon a jóvátételi kötelezettségek is elősegítették a gazdasági konszolidációt. Az érintett országoknak a jóvátételként kapott összegből japán termékeket kellett vásárolniuk, és ez is segített az export növelésében (Ferber [2014] 19. o.).

A hidegháború indukálta fordulat természetesen a japán belpolitika konzervatív erőinek kedvezett. Az Egyesült Államok számára a fő belpolitikai kérdéssé a baloldal negligálása vált, míg a világpolitikában és fegyverkezésben a stabil japán ázsiai bázis biztosítása. Az ötvenes években kialakult világpolitikai helyzet és légkör sok régi, a háború előtti korszakban szerepet játszó japán politikus és bürokrata aktivizálódását, visszatérését és fontos pozícióba kerülését tette lehetővé. Az Egyesült Államok által végrehajtott intézményi modernizáció – felemássága ellenére is – új és előrevivő kereteket jelentett az ország gazdasági fejlődésének. A külső világgazdasági és világpolitikai feltételek is kedvezően alakultak Japán számára. Mindez persze kevés lett volna, de főleg az amerikai megszállás után az 1940-es rendszer feléledése immár békés fellendülést alapozott meg (Ito [1994] 52–53. o., Finn [1992] 3–14. o., Gordon [2003] 449–464. o., Tsuru [1993] 7–65. o.).

Formális intézmények és régi hivatalnokok a gazdasági csoda szolgálatában

Az Egyesült Államok megszállása idején a tisztogatás elsősorban a kivételes hatalmú belügyminisztériumot érintette, a többi minisztériumot kevésbé. Összességében a reformhivatalnoki kar viszonylagos épségben átvészelte ezeket az időket, és az amerikai megszállók maguk is tudták, hogy a helyreállításhoz, a reformok végrehajtásához szükségük van a hivatalnoki karra. Ez tovább szilárdította pozíciójukat. Ezt követően a hidegháborús jobbratulódás sodrában teljes biztonságban érezhették magukat. E réteg hagyományosan magas elkötelezettsége és képzettsége szintén töretlen maradt, így képes volt alkalmazkodni az új helyzethez: Japán felemelésének útját immár nem a katonai úton végbemenő gyarmatosításban, hanem a gazdasági felemelkedésben látta. Az Egyesült Államok ugyanakkor kiiktatta a korábbi vezetőket, a katonákat, és meggyengítette a zaibatsuk változásokat akadályozó rendszerét. A vezető politikusok nagy részét pedig börtönbe zárták, vagy legalábbis eltiltották a közszerepléstől. Az így keletkezett vákuumot a bürokrácia igyekezett kitölteni. Nemcsak megőrizte befolyását, de lényegesen meg is növelte ezekben az években. A gazdasági feladatok ellátása dinamikus létszámnövekedéssel járt. Sok olyan gazdasági funkció, döntés, amely korábban a kormányzat és a nagy zaibatsuk közötti egyeztetésen dőlt el, most az állami hivatalnokokhoz került. Számos vezető hivatalnok, kihasználva a korábbi politikusok kiszorulását, maga is politikai pályára lépett. Az 1949-es választásokon az új parlamentbe 42 fő került be az államigazgatásból, zömmel a miniszterelnök Josida Sigeru szövetségesei.

⁶ Josida Sigeru (Yoshida Shigeru) miniszterelnök a koreai háború kitérését egyenest „égi kegyelem” jelének, a japán nemzeti bank nagy hatalmú elnöke pedig „isteni támogatásnak” nevezte, ami mentheti Japánt a recessziótól (Schaller [2004] 148. o.).

LEGFONTOSABB INTÉZMÉNYEK ÉS STRATÉGIAI IRÁNYOK • Az 1869-ben alapított pénzügyminisztérium hagyományosan a japán hivatalnoki kar egyik legbefolyásosabb fellegvára volt. De mellette – részben vele versenyezve is – számos más nagy hatalmú államigazgatási szervezet szintén rányomta a bélyegét Japán második világháború utáni fejlődésére. A legismertebb ezek közül a külkereskedelmi és ipari minisztérium (MITI), a gazdasági stabilizációs tanács és a tervhivatal volt. A háború utáni intézmények, módszerek és vezető hivatalnokok folytonossága megmaradt az 1945 előttiekkel. Természetesen a megváltozott körülményekhez rugalmasan alkalmazkodtak tevékenységükben. A MITI meghatározó irányítói, koncepcionális és adminisztratív vezetői 1952 és 1970 között lényegében Kisi Nobuszuke és korábbi követői voltak. A japán kormányzati szerkezetben a hivatalnoki karnak hagyományosan sokkal nagyobb volt a hatalma a politikusokhoz képest, mint az erős demokráciában. A gazdaságpolitikai váltások sokkal inkább fakadtak a bürokrácián belüli felfogásbeli különbségekből, mintsem külső politikai döntéstől (*Brown* [1999]).

Az intézményeket vezető hivatalnokok szerint az állami beavatkozásokkal egyrészt a kulcságzatokba kellett irányítani forrásokat, másrészt az általuk meghatározott nemzeti érdekeknek elsőbbséget kellett élvezniük a parciális vállalati profitérdekekkel szemben. A japán fejlesztő állam vizsgálatánál óvatosan kell bánni azzal a közkeletű mítosszal, hogy a „japán csodát” a bürokrácia zseniális és konzisztens előrelátásának és stratégiájának lehetett köszönni. Ez korántsem volt igaz, bár személyi állománya hagyományosan magas presztízsű, rendkívül képzett és elkötelezett volt. A hivatalnoki kart is tagolta, hogy párhuzamosan több jelentős befolyású, nagy hatalmú intézmény tevékenykedett. Az előre pontosan kidolgozott stratégia helyett sokkal inkább a hibákból való tanulás módszere volt a jellemző, de itt is megmutatkozott a nagyfokú alkalmazkodás és rugalmasság, ami végül eredményre vezetett.

A Dodge-terv sikeres stabilizációja után a közvetlen állami szabályozás eszközeit fokozatosan a közvetett formák váltották fel. A piac lassanként visszanyerte funkcióit, a magánvállalkozások közötti verseny fokozódott, és az erőforrások áramlását is elsősorban a piac biztosította. Ugyanakkor, és ez igen fontos jellemző, a japán állam a piac funkcióit, a piaci versenyt továbbra is bizonyos korlátok között kívánta tartani. A háborús törekvések megszűntével – ebben a viszonylag fejletlen, nyersanyag-szegény országban – elsődlegessé vált az elengedhetetlen behozatal fedezetét biztosító export ösztönzése. A 19. századbeli modernizációtól kezdve több mint egy évszázadon át Japán számára elsődleges gazdaságpolitikai feladat volt a folyó fizetési mérleg hiányának kezelése. A második világháború után nem volt más út, mint a versenyképes kivitel kitermelése, az exportorientált fejlesztés. Ez sok mindent meghatározott a japán fejlesztő állam stratégiájában. A korábbi önellátó, elzárkózó politika helyére szükségszerűen a világgazdaságba való aktív és sikeres bekapcsolódás lépett, bár ez sokszor ugyancsak féloldalasan valósult meg, továbbra is védve Japán belső piacát.

A ZAIBATSUK REINKARNÁCIÓJA – A KEIRETSUK • A megszállás idején az Egyesült Államok törekvése a nagy zaibatsuk felszámolására csak részben járt sikerrel. A versenyképes termékstruktúra kialakításának a kényszere is ösztönözte a zaibatsuk felszámolását célzó monopóliumellenes törvény puhítását. Ez ismét lehetővé tette nagy

vállalatcsoportok létrejöttét. A korábbi zaibatsuk (mint például a Mitsubishi és a Mitsui) fokozatosan újjászerveződhetnek keiretsuk formájában. Ennek egyik célja az volt, hogy a nemzetközi piacon versenyképes japán szereplők jelenhessenek meg. A formálódó keiretsukat szánták a nemzetközi nagyvállalatok sikeres versenytársának. A keiretsuk újjáéledése, a formálódó nagyvállalati szövetségek felemelkedése megkönnyítette az állami szabályozást, miközben tovább élt a háború előtti érdek-összefonódás, személyes kapcsolatrendszer is a hivatalnoki kar és a nagytőke képviselői között.

A megalakuló keiretsuk nagy kereskedelmi bankok köré szerveződtek, ami lehetővé tette a magas színvonalú technológiák és fejlesztések finanszírozását. Fontos változást jelentett a zaibatsukhoz képest, hogy a családi tulajdon és irányítás helyett háttérben a szélesebb tőke állt. A korábbi tulajdonosi, családi irányítást a vállalatok élére került stratégiaileg gondolkozó, professzionális vezetők váltották fel, akik érdekeltőbbek voltak a versenyben való hosszú távú helytállásban. Ugyanakkor a csoportszellem itt is működött, a vállalategyüttes egészének érdekei felülírhatták az egyes cégek közvetlen céljait, racionális döntéseit.

A fentiekkel párhuzamosan a keiretsuk fő terepét jelentő stratégiai iparágakban – elsősorban a nehézipar, vegyipar és kicsit később az elektrotechnikai ipar ágazatait sorolták ide – az állami szabályozás továbbra is keretek közé szorította a piaci versenyt. Külföldi vállalatok nemigen tudtak Japánban megtelepedni. Ugyanakkor a japán nagyvállalatok között az állam nemhogy korlátozta, de ösztönözte is a versenyt. A külföld elől keményen védett japán stratégiai ágazatokban kialakult oligopolpiacokon a nagy zaibatsuk egymással versenyeztek. Ez nyilvánvalón segítette a nemzetközi versenyképesség fokozását. Továbbá a kormányzat korlátozta az importot, kedvező feltételeket biztosítva a hazai vállalatoknak, s egyben segítve a külkereskedelmi mérleg kiegyensúlyozását.

Az exportot az állam a jen árfolyamának szabályozásával is támogatta. Az alulértékelt japán valuta az exportorientált stratégia alapvető eszközének számított. 1949 és 1964 között kötött valutagazdálkodás folyt, a cégeknek be kellett váltaniuk az exportból szerzett valutát, és a valutakészletek elosztásáról az állam rendelkezett. A külkereskedelem liberalizálása csak a hatvanas években következett be. Az állam által is figyelemmel kísért, partnerként tekintett nagy vállalatcsoportok a növekedési periódusokban az iparfejlődés stabil kulcspontjait jelentették, közreműködtek a gazdasági ciklus kiegyenlítésében is.

Az ötvenes évek elején a nemzetközi versenyképesség területén még kevés komparatív előnnyel, viszonylag alacsony technológiai fejlettséggel és igen szűk nyersanyagbázissal rendelkezett Japán. Ezért egyrészt a magas hozzáadott értékű ágazatok elsődleges jelentőségűek voltak a gazdaságpolitika számára, amihez a legfejlettebb technológiákat igyekeztek meghonosítani a kulcsiparágakban. Az állam adókedvezményekkel ösztönözte, hogy a vállalatok fejlesztéseikbe forgassák vissza a profitot. Másrészt a költségeket igyekeztek minimalizálni (ennek is komoly hagyományai voltak már a harmincas és negyvenes években is): a profitmaximalizálás is háttérbe szorult a nagyvállalatoknál, ami szintén segítette az alacsony exportárak elérésében.

Az egyes ágazatokat feltérképezték a hosszú távú modernizáció, beruházások és fejlett technológia szempontjából, és elsősorban a nagyvállalatokra és a stratégiai

szektorokra vonatkozó irányelveket fogalmaztak meg. A korábban haditermelésre átvált cégek berendezéseinek jelentős része elavult az élenjáró technológiákhoz képest. Ennek leküzdésére rendeleteket és törvényeket hoztak (például az 1950-es *intézkedések az acél- és szénipar racionalizálására* vagy az 1952-es *vállalati racionalizálást támogató törvényt* és az *elektromos ellátást támogató törvényt*). A japán versenyképesség növelését szolgálta a termelési költségek csökkentése, amihez az állam is igyekezett segítséget nyújtani, például az élenjáró technológiák meghonosításával (Sadao [1989], Katzner [2007], Seiyama [1989]).

A belső piac mozgásterének kibővülése, és a világgazdaság fokozatos liberalizása, egyaránt a dinamikusan exportáló japán vállalati szféra erősödését hozta a hatvanas évekre. Ez azt is eredményezte, hogy szektor relatív ereje és függetlensége erősödött az állami bürokráciával szemben. Az adminisztráció – és azon belül a MITI – igyekezett meghatározó szerepét fenntartani, de a piaci szereplők már felléptek ennek túlzott elemei ellen, és nem is sikertelenül. Ez azonban csak részben módosította a piaci és bürokratikus koordináció arányait. Összességében Japán ugyancsak eltérő utat járt be, mint a fejlett nyugati országok. A harmincas években kiépült állami beavatkozás számos eleme továbbélt a második világháború után is. A korábbi háborús rendszer helyett békés, a világpiaci versenyben sikeres Japán felépítése került az állami célrendszer középpontjába. Az állam és a piac sajátos kombinációjával jellemezhető békebeli japán rendszer a hatvanas évekre épült ki, és jelentős gazdasági növekedést felmutatva sikeres két évtizedet ívelt át.

Ebben a rendszerben, az angolszász országoktól ugyancsak eltérően, makroszinten az állam meghatározó gazdasági szereplő, erős intézményi rendszerrel, aminek középpontjában a növekedés ösztönzése állt. Mikroszinten a japán vállalatirányításban a kooperatív foglalkoztatott–foglalkoztatott viszony vált meghatározóvá, szemben a nyugati fejlett gazdaságokkal, ahol a tőke–munka éles ellentéte a jellemző. A közbenső szinten pedig a zaibatsuk újjászerveződtek a már nem családi irányítású keiretsuk formájában, és a nagy hatalmú üzleti konglomerátumok központi szereplőkké váltak, erősen korlátozva a valóságos versenyt, és megkönnyítve az állam és a vállalati szektor közötti sajátos viszony működését (Gao [2002], Murakami [1996], Móczár [1987]).

A MONETÁRIS POLITIKA ÉS INTÉZMÉNYEI • A gazdaságpolitika, az állami befolyásolás feladatai megoszlottak a pénzügyminisztérium, a MITI és a japán nemzeti bank között. A három intézmény szerepe, stratégiája, célrendszere különbözött egymástól. Míg a MITI elsősorban a stratégiai ágazatokat előtérbe helyező erőforrás-elosztásra törekedett, addig a pénzügyminisztérium és a japán nemzeti bank a megfelelő likviditás és tőkeellátás stabil biztosítását helyezte középpontba. Ez utóbbi pénzügyi intézmények nem a gyors gazdasági növekedésre koncentráltak, továbbá – a MITI irányvonalától eltérően – nem tettek különbséget az ágazatok között. Az alapvetően egységes cél mellett az intézmények eltérő stratégiája konfliktusokat is generált.

A japán nemzeti bank arra törekedett, hogy a bankrendszer bőségesen el legyen látva forrásokkal. E bankrendszerben meghatározó szereplők voltak a keiretsuk, amelyek eszközeikkel széles körben támogatták a kulcsfontosságú exportvállalataik extenzív beruházásait. Ez a forráselosztás azonban nem mindig bizonyult a

leghatékonyabbnak. A vállalatcsoport egészének érdekeit követve gyakran keresztfinanszírozással a gyengébb vállalatokat támogatták a nyereségesebbek rovására (a puha költségvetési korlát sajátos megjelenése látható itt).

A magas növekedési ütem elérésében, az új és élenjáró technológia meghonosításában, a versenyképes költségzint kialakításában és megtartásában kulcsfontosságú jelentőségűek a beruházások. A beruházások Japán második világháború utáni fejlődésében is központi szerepet játszottak. Nemzetközi összehasonlításban nézve is kiugróan magas volt a GDP-hez viszonyított felhalmozási ráta, amihez – a már jelzett állami eszközök mellett – a monetáris politika is nagymértékben hozzájárult. A japán nemzeti bank különleges fejlesztési pénzüzeteket és bankokat hozott létre, amelyek ugyan nem voltak állami intézmények, de az állami gazdaságpolitikát szolgálták. Az aktív iparfinanszírozás a hatvanas évek végétől háttérbe szorult, és a kormányzat által befolyásolt forrásokat igyekeztek elsősorban az infrastruktúrához és mezőgazdasághoz terelni.

A pénzügyminisztérium célrendszere sokkal általánosabb volt, mint például a MITI igen kiemelt ágazati szempontokra épülő gazdaságpolitikája. A japán nemzeti bank politikája sok szálon kapcsolódott a pénzügyminisztérium stratégiájához. Ami persze nem meglepő, hiszen az 1942-es *jegybanktvény* értelmében a pénzügyminisztérium közvetlen irányítása alatt állt. A kormányzat lényegében megakadályozta a tőke be- és kiáramlását. A kamatlábakat nagyon alacsonyan tartották. A pénzmennyiséget és a bankközi kamatlábat a jegybank a gazdasági növekedés igényeihez igazította. A gyors növekedést szolgáló monetáris politika ezen eszközei jól működtek a hetvenes évekig. A Bretton Woods-i rendszer felbomlása, a hetvenes évek válsága és a kiteljesedő globalizáció azonban megváltoztatta a külső feltételeket, és a monetáris politikában is lényeges változások következtek be (*Calder* [1993] 70–79. o., *Cargill–Hutchinson–Ito* [1997] 27–96. o., *Rixter* [2002]).

Kisméretű állam hatalmas befolyással

A második világháború utáni évtizedekben a japán fejlesztő állam egyik paradoxonja, hogy a fejlett piacgazdaságokhoz képest mind az adóbevételek, mind a kormányzati kiadások sokkal alacsonyabbak voltak. Ugyanez mondható el az állami tulajdon részarányáról. Ha az állam szabályozó funkcióját tekintjük, akkor is azt látjuk, hogy ez például az Egyesült Államokban sokkal erőteljesebb, mint Japánban. A japán állami szerepvállalás bemutatásában, feltárásában és megértésében éppen ezért kiemelten fontos a formális és informális intézmények jellegének, működésének, összefüggéseinek az elemzése. Mielőtt erre rátérnénk, ki kell emelnünk egy másik tényezőt is, az úgynevezett *második költségvetést*, amely rejtett módon, minden ellenőrzés nélkül közvetlen pénzügyi forrást biztosított a politikusok és a hivatalnoki kar számára.

A MÁSODIK KÖLTSÉGVETÉS • A hivatalnokoknak forrásokra van szükségük céljaik eléréséhez, a politikusok pedig Japánban is szeretnek választóiknak kedvezni. Minderre a japán kormányzat egy sajátos mechanizmust alakított ki. Úgy tudtak költenni, hogy ez nem jelent meg a kiadások között, és ezért nem igényelt adóemelést.

Ennek a fortélyos eszköznek pedig az 1953-tól kialakított költségvetési beruházási és kölcsönprogram (angolul: *Fiscal Investment and Loan Program, FILP*) bizonyult, amit *második költségvetésnek* is neveztek. Ennek mértéke megközelítette a hivatalos állami kiadások felét, és ennek a mechanizmusnak hosszú távon igen romboló hatása volt a japán gazdaságra és különösen annak pénzügyi rendszerére.

A költségvetési beruházási és kölcsönprogram forrását elsősorban a pénzügyi rendszeren belül szokatlanul magas arányú állami pénzügyi intézmények által összegyűjtött jelentős megtakarítások jelentették. Még 2000-ben is a kölcsönök több mint egynegyedét az állami pénzügyi szektor nyújtotta, a – Liberális Demokrata Párt fontos bázisát adó – vidéki körzetekben pedig ezt is jóval meghaladva, 30-40 százalékát. Ebben – a japán fejlesztési bank és a japán export-import bank mellett – kiemelkedő volt a japán posta szerepe, amely még az ezredfordulón is a megtakarítások több mint egyharmadát tudhatta magáénak. A biztosítások piacán pedig ugyanekkor a japán posta biztosítójának részesedése még nagyobb, 40 százalékos volt.

A japán posta állami eszközként való felhasználása egészen az 1870-es évekig nyúlik vissza. A Meidzsi- és a Taisó-időszakban a postai megtakarításokat tartalékalaprendszeren keresztül mobilizálták, ezzel finanszírozták a vasútépítéseket és a kommunikációs fejlesztéseket, illetve a kínai–japán és orosz–japán háborúkat. A második világháború előtti időszakban a megnőtt hadikiadások és a kínai terjeszkedés fedezetéhez járultak hozzá a japán postánál képződött megtakarítások. 1947-ben a *postai megtakarításról szóló törvény* tovább intézményesítette a postánál elhelyezett források politikai célokra való felhasználását. Később számos állami intézményt alapítottak, köztük a japán fejlesztési bankot és a japán export-import bankot. Ezek arra is jó lehetőséget adtak, hogy az amakudari rendszer (lásd a 8. lábjegyzetet) keretében visszavonuló bürokratáknak jól fizetett állást biztosítsanak (*Toyoda* [2011]).

Az állam évente hatalmas összegekkel támogatta a saját pénzügyi intézményeit, így azok alacsonyabb kamatokkal tudtak kölcsönt nyújtani, mint a magánszféra. Mindez megmagyarázza, hogy a kétezres években a politikusok és a bürokraták részéről miért ütközött olyan hihetetlenül nagy ellenállásba a japán posta többször elhatározott privatizálása.

Az állami pénzügyi intézmények lehetővé tették a kormányzati és politikai preferenciák érvényesítését. Ezek az intézmények főleg kezdetben segítették az exportszektor vállalatainak fejlődését és külföldi terjeszkedését. Később erősödött a szociális, jóléti jelleg, a gyors modernizáció veszteséinek kompenzálása. Kedvező kamatozású hitelekkel támogatták a mezőgazdaságot, a vidéki régiókat, valamint a kisvállalati és a lakásszektor. Mindezek hozzájárultak ahhoz, hogy Japán a negyvenes évektől a hetvenes évtizedig a *felszínen* jellegzetes neoklasszikus szigorúságú, alacsony kiadásokkal operáló költségvetési politikát folytathasson. Japánban az államháztartási kiadások GDP-hez viszonyított aránya a hatvanas években 20 százaléknál kevesebb volt, a hetvenes években is csak 25 százalék körüli, és a nyolcvanas években sem haladta meg a GDP egyharmadát. Ez az arány jóval alacsonyabb, mint a többi fejlett országé.

A költségvetési beruházási és kölcsönprogram segítségével a *látszólag* kemény költségvetési korlát a hitelek formájában megtestesülő bőséges és gyakran tékozló

állami támogatásokkal párosult. Miközben az alacsony kiadások és adók rövid távon segítették a gazdasági növekedést, az állam által széles körben ösztönzött és támogatott hitelezés hosszú távon igen károsnak bizonyult. Az alacsony adók növelték a megtakarítási készséget, és javították az üzleti szféra lehetőségeit. A pénzügyi rendszerbe való erős állami beavatkozás azonban erodálta a költségvetés kemény hitelezési korlátját, és valójában csak elhalasztotta a költségvetési terheket (*Park* [2011], *Ferber* [2014] 190–207. o., *Doi–Hoshi* [2003], *Kabashima–Steel* [2010]).

INFORMÁLIS INTÉZMÉNYEK A GAZDASÁGI „CSODA” SZOLGÁLATÁBAN • Az állami pénzügyintézetekbe nem külső kényszer miatt áramolhatott évtizedekig a lakosság megtakarítása, ebben a japánok államba vetett mély bizalma is megnyilvánult, amelynek évszázados gyökerei vannak. Egyik legsajátosabb japán nemzeti jellegzetesség – főleg az európai kultúrával összehasonlítva –, hogy a csoport fontosabb, mint az egyén. Az individualizmus helyett itt a közösség áll a középpontban. Ugyanakkor az emberek között, a szűkebb-tágabb csoportokon belül kiemelt fontosságú a vezető és vezetett, idősebb és fiatal viszonyában az előzők feltétel nélküli tisztelete és a követelményeiknek, utasításainak való engedelmesség. Ez már eleve jelzi, hogy a vertikális kapcsolatok erősebbek, mint a horizontálisak, bár ez utóbbiak is igen intenzíven hatnak. Egyszerre van jelen a feljebbvalóknak való engedelmesség, és a saját csoportban lévőkkal való erős szolidaritás. A döntéshozatalban is a csoportszellem, valamint a tagok közötti konszenzuseresés a jellemző.

A vállalati szférán belüli horizontális kapcsolatokra is rányomja a bélyegét a sajátos japán mentalitás. Számos tranzakció nem a piacon keresztül, hanem a nagyvállalatokon, vállalatcsoportokon belül valósult meg. A szakirodalom a koordinált piaci mechanizmussal jellemezhető országokon belül elkülöníti a japán és a koreai üzleti kapcsolatrendszert, ezek esetében csoportszintű koordinációról beszél. A különböző vállalatok között általában hosszú távú bizalmi kapcsolat alakul ki, ahol a kölcsönös megbecsülés és jóakarata meghatározó, nem pedig a rövid távú profit. A szereplők kölcsönösen felelősnek érzik magukat a partnereik sorsáért és az adott ágazat, terület fejlődéséért. Megfigyelhető, hogy ha egy-egy vállalatcsoporton belül működő cégek vagy a hozzájuk kapcsolódó külső beszállítók, partnerek egyike bajba kerül, akkor a többiek kisegítik. Mindez sokban különbözik az európai vagy az Egyesült Államokban megfigyelhető éles konkurenciaharcától. A bizalom magas szintje, a hosszú távú tervezhetőség csökkentheti a tranzakciós költségeket is. A vállalatvezetők tevékenységében is alapvető a közösség különböző körei iránti személyes elkötelezettség (*Dore* [1999], *Hall–Soskice* [2004] 33–36. o.).⁷

⁷ A válságos kilencvenes évek sok változása közepette a japán vállalati érdekek is profitorientáltabbak lettek. Egyrészt a vezetők szemléletében erősödött a külföldi, elsősorban amerikai hatás. A fiatalabbak és középkorúak közül – akik ekkor vezetői/középvezetői pozícióba kerültek – már sokan szereztek a hetvenes és a nyolcvanas években az Egyesült Államokban üzleti diplomát. Másrészt a sok évszázados elzárkózás és védekezés után nagyobb számban jelentek meg külföldi tulajdonosok, részvényesek. A kilencvenes évek elején a vállalati részvényeknek mindössze 5-6 százaléka volt külföldiek kezében, két évtized elteltével már a negyede (*Schaede* [2008]).

Mint ahogy már többször elmondtuk, a történelmi hagyományok, szokások, informális intézmények biztosították az állami adminisztráció befolyását az üzleti szférára. Ez a fontos szerep azonban csak részben kötődött a hivatalos, kodifikált jogokhoz és törvényekhez. Az államapparátus képviselői – nem diktatórikus módon, hanem formális és informális egyeztetések sorozatán keresztül – a vállalatok életének számtalan oldalát ellenőrizték, befolyásolták. A szereplőkre az állam és a nagyvállalatok kapcsolatában egyfajta „fogékony függőség”, konszenzuális együttműködés volt jellemző. A japán „tervorientált piaci rendszer” logikája egészen más, mint a piaci racionalitáson és a szabályozó államon alapuló gazdaságokban. A harmincas évek óta vertikálisan sajátos függőségi viszonyok jellemzik a nagyvállalatok és az állam közötti igen szoros kapcsolatot a japán üzleti szektorban – gyakran erős kormányzati beavatkozással. A kevésbé formalizált, inkább iránymutatóként megjelenő beavatkozást általában nem kényszerből fogadták el a vállalatok, hanem saját érdekeik fölé helyezték a nagyobb csoport vagy nemzet érdekeit, akárcsak a dolgozók a vállalatét. Az állam pedig felelősséget vállalt üzleti partnereiért.

A vállalatoknak természetesen érdekük volt, hogy együttműködjenek a minisztériumokkal, de ezen túlmenően a tradíció, a szokások és a hagyományok is a felsőbb-ség tiszteletét és az együttműködést diktálták. Az állami hivatalnoki kar és az üzleti szféra közötti szoros viszonyt jelentősen meghatározza az úgynevezett amakudari rendszer⁸ által szőtt sűrű kapcsolati háló. Ez egy igen furcsa, tradicionális megoldása annak a problémának, hogy a szenioritás olyan tekintélyt ad Japánban, ami megnehezítené a hierarchikus rend érvényesítését. Így például a pénzügyminisztériumban a legtöbb hivatalnok igen fiatalon, messze a hivatalos nyugdíjkorhatártól, 52–53 éves korában kényszerűen visszavonul az „égből”, és elhelyezkedik az üzleti szférában. Ez az államigazgatás és az üzleti szféra közötti egészen sajátos személyi összekapcsolódás irracionális és pazarló, és intézményesíti a korrupciót (*Colignon–Usui* [2003], *Curtis* [2013]). A hivatalnokok a minisztériumban már információkkal, szabályozással, befolyásolással stb. előre „megágyazhatnak” visszavonulásuknak, illetve az üzleti szférában elhelyezkedve államigazgatási kapcsolataikkal és tapasztalatukkal lobbizhatnak munkáltatóik számára (*Dore* [2000] 23–44. o., *Davies–Ikeno* [2002], *Ferber* [2014] 168–172. o.).

⁸ Az amakudari szó jelentése, „égből való leszállás”. Az eget, sokatmondóan jelezve az államigazgatás presztízsét, a bürokratikus pozíció jelenti, és a leszállás, leereszkedés egy jól fizetett állást jelent az üzleti vagy pénzügyi szférában. Egy feudális jellegű szokás is hozzájárul ehhez, ami a második világháború után intézményesült és vált általánosabbá. Japánban a közigazgatási miniszterhelyettesi pozíció a legmagasabb – leszámítva magát a minisztert –, amit egy hivatalnok elérhet minisztériumában. Amikor egy új közigazgatási miniszterhelyetteset kineveznek, akkor az összes vele egy időben vagy nála korábban szolgálatba állt beosztottnak vissza kell vonulnia, hogy senki se dolgozhasson ott régebben, mint az új helyettes. Az új miniszterhelyettesnek és titkárságának viszont kötelessége megfelelő helyet találni a távozóknak.

III. szakasz: a fejlesztő állam zsákutcában? (1973–)

Világ gazdasági korszakváltás: új kihívás – régi válasz

A fejlesztő állam 1950-es és 1960-as évekbeli sikeres működése az 1970-es évekre Japánt felzárkóztatta a fejlett piacgazdaságokhoz. A japán modell követendővé vált Délkelet-Ázsia más gazdaságai számára is. A sikereket nem sokáig élvezhette az ország, hiszen hatalmas változások indultak meg az 1970-es években a világ gazdaságban. A sokszerű változások mellett a felszín alatti mozgások még lényegesebb átalakulást idéztek elő.

Miközben a kilencvenes évekre Japán fejlettségét tekintve felzárkózott az élenjáró gazdaságokhoz, mégis sajátos elzárkózás jellemezte. Ekkor a világtermelés 16 százalékát adta, de a külföldi működőtőke mindössze egy százaléka irányult Japánba. A japán belső piacon a külföldi cégek részesedése mindössze két százalék volt a kilencvenes években, míg ugyanez 15 százalék volt az Egyesült Államokban és 18 százalék Németországban. Tízszer több volt az 1950 utáni három évtizedben a japán tőkekivitel, mint a tőkebehozatal (*Gibney* [1998] 6. o.).

Miközben a többi fejlett ország élvezte a globalizáció és a Nagy Mérséklődés (*Great Moderation*) biztosította kedvező körülményeket, Japánnak a korábbi diadalmas növekedési korszakot maga mögött hagyva, a gazdasági problémák tömegét kellett megoldania. A kudarcos kilencvenes éveket elveszett évtizednek nevezték el, de minden remény ellenére az ezredforduló után sem javult a helyzet, így immár elveszett évtizedről, mintegy negyedszázadról beszélhetünk.

A hosszú és elhúzódó válság fokozatosan ráébresztette a japán politikusokat, hivatalnokokat és a vezetői gazdasági szakembereket, hogy itt már a fejlesztő állam modelljének zsákutcába jutásáról van szó. A világgazdasági verseny társak – mind a fejlett országok, mind a feltörekvő ázsiai gazdaságok – közben dinamikusan fejlődtek.

A problémák súlyosságának a felismerése nem ment könnyen, a változások lassan indultak be. A mélyen gyökerező modell átalakítása erős ellenállásba ütközött, de egyre inkább felismerték, hogy a mindent átható bürokratikus irányítás a fellendülésnek immár nem motorja, hanem akadály. A paradox helyzet érthető nehézségekkel járt: magának a bürokráciának a feladata lett volna önmaga hatalmának visszaszorítása. Tovább nehezítette Japán helyzetét, hogy a centralizált gazdasági irányítás hasonló politikai rendszerrel párosult a második világháború utáni hosszú évtizedekben. 1955-ben a Liberális Demokrata Párt került hatalomra, amely egész rövid megszakítással napjainkig is kormányoz. Ez a nyugati demokráciákhoz nehezen hasonlítható politikai berendezkedés az 1955-ös rendszer elnevezést kapta.

A gazdaságban az 1940-es rendszer, a politikában az 1955-ös rendszer valósult meg. Ezek kombinációja, összekapcsolódása bizony elég távol került az Egyesült Államok hajdani elképzeléseitől, az angolszász típusú liberális és demokratikus piacgazdaság megvalósításától, és összefonódásuk nehezen lebontható gátat jelent minden alapvető megújulás előtt. Nagyobb gond azonban a piaci erők gyengesége, a demokrácia hiányosságai, a rugalmatlan politikai berendezkedés.

A kilencvenes évek elejétől, az újabb és újabb fiskális és monetáris nekiugrások és kísérletek ellenére, a japán gazdaság képtelen volt kitörni a deflációs/recessziós körforgásból. Több miniszterelnök⁹ ígért és kísérelt meg átfogó reformokat végrehajtani, a bürokrácia hatalmát visszaszorítani, az állam hatékonyságát növelni, a Liberális Demokrata Pártot megújítani. A gazdaság élénkítésére és a defláció megszüntetésére újabb és újabb költségvetési élénkítő csomagokat vezettek be, és expanzív monetáris politikát folytattak. Az eredmény azonban általában csak időleges volt, viszont a költségvetési hiány és az államadósság rekordszintre emelkedett. Az 1980-as évek közepén az államadósság még a GDP 40 százaléka alatt mozgott, egy évtizeddel később már megközelítette a GDP értékét, napjainkban pedig a GDP 230 százalékát teszi ki. A magas hiány, államadósság költségvetési konszolidációt, adóemlést igényelne, ami viszont növekedési áldozattal járhat, a gazdaságot visszavetve a stagnálásba (OECD [2002] 213. o., [2014] 248. o.).

Az elmúlt években Abe Sinzó miniszterelnök¹⁰ próbálta kihúzni Japánt a tartós depresszióból. Az általa meghirdetett „három nyíl” program fő irányait a drasztikus monetáris bővítés, a rugalmas költségvetési politika, valamint a strukturális reformok adták és adják. Abe Sinzó új kormányának gazdaságpolitikája – az *abonomics* – nemzetközi figyelmet kapott, pedig ha mélyebben megnézzük, valójában az elmúlt évtizedek receptjeit elevenítette fel. Igaz, a korábbiaknál nagyobb támogatottsággal, nagyobb elszántsággal, radikálisabban és erős nemzeti retorikával. A fokozott nemzetközi érdeklődést nem pusztán Japán több évtizedes vergődése keltette fel a karizmatikus miniszterelnök tevékenysége iránt. A 2007/2009-es válság immár világszerte szembesítette a fejlett országok kormányait azzal a problémával, hogy a magas államadósság, lassú növekedés és az alacsony infláció vagy éppen deflációs veszély közepette milyen gazdaságpolitikai eszközökkel lehet kitörni a stagnálásból (Pesek [2014] 190. o.).

Miközben a növekedés és a fiskális konszolidáció együttes kezelése sem sikerült eddig, az igazi mély problémát a strukturális reformok jelentik, amelyek terén Abe Sinzónak sem sikerült lényegesen előrehaladni. A korábban mindenható állami bürokrácia ereje csökkent ugyan, de még mindig igen erős a hatása. A korábban vázolt informális bürokratikus háló továbbra is sok ponton bénítja a piaci folyamatokat. A politikai rendszer csak nevében többpártrendszer, a kormánypárt egész rövid megszakítással 1955 óta, több mint fél évszázada monopolizálta a hatalmi és kormányzati pozíciókat, az 1955-ös politikai rendszer valójában még életben van.

A japán csodában oly hatékony fejlesztő állam formális és informális intézményi bázisai a sok kísérlet ellenére áthatják a japán gazdasági és politikai életet. Ezek a megváltozott körülmények között blokkolják a mélyreható változásokat. A gyenge piaci és demokráciahiányos viszonyok nehezen átléphető korlátokat jelentenek a strukturális reformtörekvések számára. Japán évtizedek óta lényegében egy helyben jár, ami fokozatos lemaradáshoz vezetett. Hogy mit hoz a jövő, nehéz lenne megjósolni, de gyökeres modellváltás nélkül nem sok esélye lehet a 21. század következő évtizedeiben a sikeres kilábalásra.

⁹ Hasimoto Rjútaró (Hashimoto Ryutaro) (1996–1998), Koizumi Dzsunicisiró (Koizumi Junichiro) (2001–2006), Abe Sinzó (Abe Sinzó) (2006–2007, 2012–).

¹⁰ Abe Sinzó a fejlesztő állam egyik alapítójának, Kisi Nobuszukének az unokája.

Hivatkozások

- ACEMOGLU, D. A.–ROBINSON, J. A. [2013]: *Miért buknak el a nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete*. HVG Kiadó Zrt., Budapest.
- ACEMOGLU, D.–AGHION, P.–ZILIBOTTI, F. [2007]: *Élvonaltól való távolság, szelekció és gazdasági növekedés*. Megjelent: *A gazdasági fejlődés gyökerei*. Válogatás Daron Acemoglu munkáiból. Rajk László Szakkollégium–Ráday Könyvesház, Budapest, 261–294. o.
- BBC [2014]: Japan PM Shinzo Abe marks war criminal ceremony. <http://www.bbc.com/news/world-asia-28948501>.
- BROWN, R. [1999]: *The Ministry of Finance. Bureaucratic Practices and the Transformation of the Japanese Economy*. Greenwood Publishing Group, Westport, CT.
- BROWN, R. [2009]: *Shepherds of the People: Yasuoka Masahiro and the New Bureaucrats in Early Showa Japan*. *Journal of Japanese Studies*, Vol. 35. No. 2. 285–319. o.
- CALDER, K. E. [1993]: *Strategic Capitalism: Private Business and Public Purpose in Japanese Industrial Finance*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- CARGILL, T. F.–HUTCHISON, M. M.–ITO, T. [1997]: *The Political Economy of Japanese Monetary Policy*. Massachusetts Institute of Technology, Boston, MA.
- COLIGNON, R. A.–USUI, C. [2003]: *Amakudari: The Hidden Fabric of Japan's Economy*. Cornell University Press, Ithaca, NY.
- CURTIS, G. L. [2013]: *The Logic of Japanese Politics: Leaders, Institutions, and the Limits of Change*. Columbia University Press, New York.
- DAVIES, R. J.–IKENO, O. [2002]: *The Japanese Mind: Understanding Contemporary Japanese Culture*. Tuttle Publishing, Boston, MA.
- DOI, T.–HOSH, T. [2003]: *Paying for the FILP*. Megjelent: *Blomström, M.–Corbett, J.–Hayashi, F.–Kashyap, A.* (szerk.): *Structural Impediments to Growth in Japan*. University of Chicago Press, Chicago–London, 37–70. o.
- DORE, R. P. [1965]: *Education in Tokugawa Japan*. Routledge, Abingdon–New York.
- DORE, R. P. [1999]: *Trust and the Workings of Market Capitalism*. *Hume Papers and Public Policy*, Vol. 7. No. 2. 2–15. o.
- DORE, R. P. [2000]: *Stock Market Capitalism: Welfare Capitalism: Japan and Germany Versus the Anglo-Saxons*. The Oxford University Press, Oxford–New York.
- FERBER KATALIN [2014]: *A siker ára. Tanulmányok (a másik) Japánról*. Második, átdolgozott kiadás. Syllabux Könyvkiadó, Budapest.
- FINN, R. B. [1992]: *Winners in Peace: MacArthur, Yoshida, and Postwar Japan*. University of California Press, Los Angeles–London.
- GAO [1996]: *Bank Regulatory Structure*. Japan. United States General Accounting Office (GAO), Washington D.C.
- GAO, B. [2002]: *Economic Ideology and Japanese Industrial Policy: Developmentalism from 1931 to 1965*. Cambridge University Press, Cambridge–New York.
- GERSCHENKRON, A. [1984]: *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- GIBNEY, F. (szerk.) [1998]: *Unlocking the Bureaucrat's Kingdom: Deregulation and the Japanese Economy*. The Brookings Institution, Washington D.C.
- GORDON, A. [2003]: *A Modern History of Japan: From Tokugawa Times to Present*. Oxford University Press, Oxford–New York.
- HALL, P. A.–SOSKICE, D. (szerk.) [2004]: *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford University Press, Oxford–New York.

- HALL, J. W.–JANSEN, M. B.–KANAI, M.–TWITCHETT, D. (szerk.) [1991]: *The Cambridge History of Japan*. Vol. 4. Early Modern Japan. Cambridge University Press, Cambridge–New York.
- HORI, H. [2005]: *The Changing Japanese Political System: The Liberal Democratic Party and the Ministry of Finance*. Routledge, Abingdon–New York.
- ITO, T. [1994]: *The Japanese Economy*. Massachusetts Institute of Technology, Boston, MA.
- JOHNSON, C. [1982]: *MITI and the Japanese Miracle. The Growth of Industrial Policy, 1925–1975*. Stanford University Press, Stanford, CA.
- KABASHIMA, I.–STEEL, G. [2010]: *Changing Politics in Japan*. Cornell University Press, Ithaca, NY.
- KATZNER, D. W. [2007]: *The Workings of Japanese Economy*. Megjelent: *Bailey, D.–Coffey, D.–Tomlinson, P.* (szerk.): *Crisis or Recovery in Japan. State and Industrial Economy*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham–Northampton, MA. 9–30. o.
- KIGLICS ISTVÁN [2011]: *Napkeltétől napnyugtáig. Kísérletek a japán sikergazdasági modell megújítására*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- MCCORD, G. C.–SACHS, J. D. [2013]: *Development, Structure, and Transformation: Some Evidence on Comparative Economic Growth*. National Bureau of Economic Research, Working Paper, 19512.
- MÓCZÁR JÓZSEF [1987]: *Gazdaságirányítás és tervezés japán módra*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- MIMURA, J. [2011]: *Planning for Empire. Reform Bureaucrats and the Japanese Wartime State*. Cornell University, Ithaca, NY.
- MORRIS-SUZUKI, T.–SEIYAMA, T. (szerk.) [1989]: *Japanese Capitalism since 1945: Critical Perspective*. M. E. Sharpe, Armonk, NY.
- MOSK, C. [2001]: *Japanese Industrial History: Technology, Urbanization, and Economic Growth*. M. E. Sharp, Inc., New York.
- MOSK, C. [2008]: *Japanese Economic Developments: Market, Norms, Structures*. Routledge, Abingdon–New York.
- MURAKAMI, H. [2012]: *Emergence of the Japanese Developmental State: Japanese Management of ‘Manchukuo’ through Special Corporations*. *Asian Journal of Political Science*, Vol. 20. No. 2. 129–153. o.
- MURAKAMI, Y. [1996]: *An Anticlassical Political-Economic Analysis: A Vision for the Next Century*. Stanford University Press, Stanford, CA.
- MURAKÖZY LÁSZLÓ [2012]: *Államok kora. Az európai modell*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NAKAMURA, T. [1971]: *Economic Growth in the Prewar Japan*. Yale University Press, New Haven, CT.
- NITOBE, I. [2004]: *Bushido. Samurai Ethic and the Soul of Japan*. Dover Publication, Mineola, NY.
- NOGUCHI, Y. [1998]: *The 1940 System: Japan under the Wartime Economy*. *The American Economic Review*, Vol. 88. No. 2. 404–407. o.
- OECD [2002]: *OECD Economic Outlook*. 2002. 2. December. OECD, Párizs.
- OECD [2014]: *OECD Economic Outlook*. 2014. 2. November. OECD, Párizs.
- OVERHOLT, W. H. [2002]: *Japan’s Economy, at War With Itself*. *Foreign Affairs*, Vol. 81. No. 1. 134–147. o.
- PARK, G. [2011]: *Spending Without Taxation: FILP and the Politics of Public Finance in Japan*. Stanford University Press, Stanford, CA.
- PEATTIE, M. R. [1975]: *Ishiwara Kanji and Japan Confrontation with the West*. Princeton University Press, Princeton NJ.

- PESEK, W. [2014]: *Japanization: What the World Can Learn from Japan's Lost Decades*. John Wiley & Sons, Singapore Pte. Ltd, Szingapúr.
- RIXTER, A. VAN [2002]: *Informality and Monetary Policy in Japan: The Political Economy of Bank Performance*. Cambridge University Press, Cambridge–New York.
- SADAO, F. [1989]: *Foreign Trade, Investment and Industrial Imperialism in Postwar Japan*. Megjelent: *Morris-Suzuki-Seiyama (szerk.)* [1989] 166–206. o.
- SASADA, H. [2013]: *The Evolution of the Japanese Developmental State: Institutions Locked in by Ideas*. Routledge, Abingdon–New York.
- SCHAEDE, U. [2008]: *Japan's Business Practices in the 21st Century*. Megjelent: *Ölschleger, H. D. (szerk.): Theories and Methods in Japanese Studies: Current State and Future Developments*. Bonn University Press, Bonn–Göttingen, 251–270. o.
- SCHALLER, M. [2004]: *The Korean War: The Economic and Strategic Impact on Japan*. Megjelent: *Stueck, W. (szerk.): The Korean War in the World History*. The University Press of Kentucky, Lexington, KY. 145–176. o.
- SEIYAMA, T. [1989]: *A Radical Interpretation of Postwar Economic Policies*. Megjelent: *Morris-Suzuki-Seiyama (szerk.)* [1989] 28–73. o.
- TERANISHI, J. [2005]: *Evolution of the Economic System in Japan*. Edward Elgar, Cheltenham–Northampton, MA.
- TITUS, D. A. [1974]: *Palace and Politics in Prewar Japan*. Studies of the East Asian Institute, Columbia University. Columbia University Press, New York.
- TOYODA, M. A. [2011]: *Reforming Government Financial Institutions*. Megjelent: *Schoppa, L. J. (szerk.): The Evolution of Japan's Party System: Politics and Policy in an Era of Institutional Change*. University of Toronto Press, Toronto–London, 150–176. o.
- TSURU, S. [1993]: *Japan's Capitalism: Creative Defeat and Beyond*. Cambridge University Press, Cambridge–New York.
- TUCKER, D. [2009]: *Colonial Sovereignty in Manchuria and Manchukuo*. Megjelent: *Howland, D.–White, L. (szerk.) Territories, Laws, Populations*. Indiana University Press, Bloomington, IN., 75–93. o.
- VEBLEN, T. [1915]: *The Opportunity of Japan*. *The Journal of Race Development*. Vol. 6. No. 1. 23–38. o.
- WEBER, M. [1979]: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest*.
- WEBER, M. [1989]: *A politika mint hivatás. Medvetánc Füzetek, ELTE–MKKE–Művelődés-kutató Intézet, Budapest*.